

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΕΙΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ της Θεοδώρας Καλλιανίδη

**Θέμα: "ΟΙ ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΩΝ
ΛΟΥΤΡΩΝ - ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΜΟΥΣΕΙΑ"**

Εποπτεύοντες Καθηγητές: Ζαχέϊλας Λουκάς
Μπίχτα Αικατερίνη

ΒΟΛΟΣ 2005

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 7830/1
Ημερ. Εισ.: 27/11/2009
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΠΣΕ - ΜΕ
2005
ΚΑΛ

Biblidium Planchoniana
Oregonia

Αυτή η πτυχιακή εργασία εκπονήθηκε σύμφωνα με το άρθρο 12 του Κανονισμού Λειτουργίας του τμήματος Μουσειοπαιδαγωγικής Εκπαίδευσης.

Το θέμα της πτυχιακής εργασίας επιλέχθηκε μετά από συμφωνία με τους διδάσκοντες κ. Ζαχείλα Λουκά και κα. Μπίχτα Αικατερίνη, τους οποίους οφείλω να ευχαριστήσω θερμά για την βοήθειά τους καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της.

Το θέμα της εργασίας είναι:
"Οι ατμοσφαιρικοί χώροι των Λουτρών - Σημερινά Μουσεία"

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

Εισαγωγή

Κεφάλαιο 1ο

Τα Λουτρά στην Αρχαία Ελλάδα

Κεφάλαιο 2ο

Τα Ρωμαϊκά Λουτρά

Κεφάλαιο 3ο

Τα Βυζαντινά Λουτρά

Κεφάλαιο 4ο

Τα Οθωμανικά Λουτρά

Κεφάλαιο 5ο

Ο κοινωνικός και πολιτισμικός ρόλος των Λουτρών

Κεφάλαιο 6ο

Τα Λουτρά πηγή έμπνευσης για την τέχνη

Κεφάλαιο 7ο

"Το Λουτρό των Αέρηδων"

Κεφάλαιο 8ο

"Λουτρά Παράδεισος" (BEY HAMAMI)

Κεφάλαιο 9ο

Τα μνημεία των Λουτρών - χώροι μουσείων και πολιτισμού

Κεφάλαιο 10ο

Συμπεράσματα

Πρόλογος

Η αρχική ιδέα για να αποτελέσουν τα παλαιά Λουτρά το θέμα της πτυχιακής μου εργασίας γεννήθηκε με την πρώτη μου επίσκεψη σ' έναν τέτοιο χώρο. Αυτή η παράξενη αίσθηση που μου δημιουργήθηκε από την τόσο μυστηριακή ξεχωριστή ατμόσφαιρα που επικρατεί σ' αυτόν τον χώρο, τον τόσο φορτισμένο ενεργειακά, με ώθησε στο να θελήσω να μάθω περισσότερα για την ιστορία τους, την λειτουργία, τον κοινωνικό τους ρόλο.

Όσο επισκεπτόμουν και παρατηρούσα αυτό το τόσο ιδιαίτερο μνημείο, καταλάβαινα πως πρόκειται για έναν μουσειακό χώρο ιδανικό για να επιτευχθούν όλοι οι σκοποί και οι στόχοι που στο τμήμα Μουσειοπαιδαγωγικής Εκπαίδευσης της Σχολής Επιστημών του Ανθρώπου διδαχθήκαμε.

Σημαντικό κομμάτι της Μουσειοπαιδαγωγικής αποτελεί η αναγκαιότητα ένταξης των αρχαιολογικών χώρων, των μνημείων και των μουσείων μέσα στην ιστορία και την καθημερινότητα της πόλης στην οποία βρίσκονται. Με αυτό τον τρόπο διαπραγματεύονται την ιστορική μνήμη και μέσω των ιστορικών καταλοίπων τους ανασυνθέτουν την Ιστορία. Αποτελούν χώρους κατανόησης του ιστορικού γίνεσθαι της πόλης και των αισθητικών της δημιουργημάτων. Αποκτούν την δυναμική της πόλης, και μέσα από μια διαφορετική και ουσιαστικότερη, βιωματική προσέγγιση, που μπορεί να δοθεί μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, επιτυγχάνεται η μύηση και η εκπαίδευση του κοινού, το οποίο αναπτύσσει μια επικοινωνιακή και αλληλοσυμπληρούμενη σχέση με το μνημείο, το μουσείο, το έκθεμα.

Εισαγωγή

«...εις μαγικούς του αλύτου μυστηρίου θαλάμους.»

Η χρήση του λουτρού είναι τόσο παλαιά όσο και η ιστορία του ανθρώπου. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας, θα κάνουμε μία μικρή ιστορική αναδρομή στα λουτρά της Αρχαίας Ελλάδας, στα Ρωμαϊκά, τα Βυζαντινά και τέλος τα Οθωμανικά λουτρά.

Θα γνωρίσουμε τους χώρους τους, θα μάθουμε για τα συστήματα λειτουργίας τους, θα δούμε τον σημαντικό κοινωνικοθρησκευτικό ρόλο που πάντα έπαιζαν. Τι σήμαινε αυτός ο χώρος προσωπικής υγιεινής, ψυχικής και πνευματικής κάθαρσης για τους ανθρώπους, ανά τους αιώνες; Εκτός από την προφανή λειτουργική χρήση, τι άλλο κοινωνικής προέκτασης ρόλο έπαιζε; Τι σήμαινε ειδικότερα για τις γυναίκες;

Θα κάνουμε ένα ταξίδι πίσω στο χρόνο και θα "ζήσουμε" τα γενόμενα στα λουτρά με την βοήθεια της λογοτεχνίας που πολλές φορές ενέπνευσαν τα λουτρά και οι χώροι τους και τόσο γλαφυρά και παραστατικά απέδωσε.

«...εις μαγικούς του αλύτου μυστηρίου θαλάμους.»

Η ατμόσφαιρα του λουτρού αυτού εδημιούργει ένα σύνολον αφαντάστου μυστηρίου. Ενόμιζες ότι ήρχιζε να εξυφαίνεται κάποιον παραμύθι, μέσα εις το οποίον εξούσες ο ίδιος, ως ακροατής, ως παραμυθιάς και συγχρόνως ως πρόσωπον δρων εις την πλοκήν του παραμυθιού αυτού. Εις την απόκοσμον αυτήν εντύπωσιν συνετέλει και η αλλοιώσις της ίδιας σου φωνής μέσα εις την απηχητικήν των θόλων βοήν και εις την σύγχυσιν με τας φωνάς των άλλων.

Εάν θα ετύχαινε να ακουσθεί κάποτε το απόβραδον εκεί μέσα, από άγνωστον προέλευσιν, και κανένα βαθύ τρέμουλον μαντολίνου, βεβαίως θα ενόμιζε κανείς τότε ότι ολοζώντανος ηρπάγη και μετήχθη εις μαγικούς του αλύτου μυστηρίου θαλάμους.»

*«Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής»
Δημ. Καμπούρογλου (1852-1932)*

Και τέλος θα "επισκεφθούμε" δύο από τα πιο γνωστά λουτρά: "Το Λουτρό των Αέρηδων" στην Αθήνα και τα "Λουτρά Παράδεισος" στη Θεσσαλονίκη. Τα λουτρά αυτά, μετά από ένα μεγάλο διάστημα που παρέμειναν κλειστά και ανενεργά και αφού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης και συντήρησής τους, άνοιξαν τις "πύλες" τους στο κοινό ως μουσεία και εκθεσιακοί χώροι. Δύο ξεχωριστά μνημεία που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους επισκέπτες που προσελκύουν και οι οποίοι θέλουν να μάθουν και προσπαθούν να "αφουγκραστούν" τον χώρο. Δύο Μουσεία που μπορούν να μπουν πολύ ενεργά στη ζωή της πόλης φιλοξενώντας και δίνοντας ξεχωριστό ύφος σε καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, "φορτίζοντάς" τις με την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα και ενέργειά τους.

Κεφάλαιο 1ο

Τα Λουτρά στην Αρχαία Ελλάδα

"Βαλανεία"

Η χρήση του λουτρού ήταν γνωστή στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο ήδη από την προϊστορική περίοδο ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Ιδιωτικά λουτρά με λουτήρες – ασαμίνθους καθώς και πισίνες ή δεξαμενές καθαρών έχουν σωθεί στα ανακτορικά συγκροτήματα της Κρήτης και της Ηπειρωτικής Ελλάδας της Εποχής του Χαλκού (Κνωσός, Ζάκρος, Μάλια, Φαιστός, Πύλος). Επίσης, ιδιωτικά λουτρά με πήλινες διακοσμημένες ασαμίνθους έχουν αποκαλυφθεί και σε ιδιωτικές κατοικίες οικισμών της ίδιας περιόδου (Ακρωτήρι Θήρας, μινωικές επαύλεις).

Ασαμίνθος από το μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου

Στους ιστορικούς χρόνους συναντάμε λουτρά σε ανάκτορα και κατοικίες. Ένα δημόσιο λουτρό αναφέρεται ότι υπήρχε ήδη στο τέλος του βου αιώνα π.Χ. στη Σύβαρη. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ήδη στα χρόνια αυτά με την ανάπτυξη της αστικής ζωής και την ορθολογικότερη οργάνωση των πόλεων αρχίζει να υφίσταται η ανάγκη για δημιουργία οικοδομημάτων για την καλλιέργεια του νου και την εκγύμναση και καθαριότητα του σώματος.

Δημόσια όμως λουτρά, με παροχή ζεστού νερού σε θερμαινόμενο χώρο, πρωτοεμφανίζονται στους κλασικούς χρόνους. Σε αυτή την εποχή

διαμορφώνεται η τυπική διάταξη των λουτρών σε τρεις βασικούς χώρους, που εξελίσσονται αργότερα στις μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις των ρωμαϊκών συγκροτημάτων. Ένας ορθογώνιος χώρος με δεξαμενή νερού για τα ψυχρά λουτρά, ένας δεύτερος κυκλικός (το κυκλικό σχήμα είναι χαρακτηριστικό σε χώρους λουτρών), για τα χλιαρά, και ένας τρίτος, επίσης κυκλικός, για τα θερμά. Πολλά από τα στοιχεία που η τεχνική τους τελειοποιείται και η εφαρμογή τους γενικεύεται κατά την ρωμαϊκή εποχή, όπως τα υπόκαυστα, έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική αρχιτεκτονική.

Η χρήση των λουτρών, θερμών και ψυχρών ήταν γνωστή στους αρχαίους Έλληνες. Μάλιστα, τα λουτρά δεν αποτελούσαν μόνο μέσο αναζωογόνησης του σώματος αλλά και ψυχικής ηρεμίας. Οι ήρωες του Ομήρου ανακουφίζονταν με θερμό λουτρό μετά από πολύωρες πορείες και εξοντωτικές μάχες.

Ο Όμηρος περιγράφει λεπτομερέστατα τον τρόπο με τον οποίο γινόταν το θερμό λουτρό την εποχή εκείνη:

«Άναβαν φωτιά πάνω στην οποία τοποθετούσαν ένα τρίποδο (πυριατήριο). Εκεί έβαζαν έναν χάλκινο λέβητα. Το βραστό νερό έτρεχε αναμεμιγμένο με ψυχρό μέσα στην ασάμινθο. Ο λουόμενος πλένεται όρθιος ή καθισμένος μέσα στο λουτρό, βοηθούμενος από κάποιον άλλο, ο οποίος ρίχνει νερό στο κεφάλι και στους ώμους του. Στη συνέχεια, ο βοηθός τρίβει το σώμα του λουόμενου με λάδι και τον ντύνει.»

Μελανόμορφος αμφορέας με παράσταση λουτρού (6ος αι.)

Ορισμένα μελανόμορφα αγγεία του 6ου αιώνα π.Χ. δείχνουν ενήλικες να λούονται σε κρήνες. Μια τέτοια απεικόνιση σε μια υδρία στο Μουσείο του Λέιντεν ίσως θα πρέπει να ερμηνευθεί ως κρήνη ενός γυμνασίου όπως και η παράσταση σε έναν αμφορέα από το Βερολίνο, όπου μάλλον απεικονίζεται μια κανονική εγκατάσταση λουτρού σε μία φυσική πηγή. Σε ένα αργυρό νόμισμα από την Ιμέρα της Σικελίας, χρονολογημένο στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., μία νύμφη παίρνει το μπάνιο της σε πηγή με τη βοήθεια ενός Σειληνού. Σε μία πελίκη από την Αθήνα, του πρώτου τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ. μια γυμνή γυναίκα στέκεται κάτω από το νερό που τρέχει από μια λεοντοκεφαλή. Είναι ίσως η πρώτη παράσταση μπάνιου σε κρήνη της πόλης και όχι σε φυσική πηγή.

Ωστόσο, η συνήθεια να πλένονται σε φυσικές πηγές ή σε αστικές κρήνες φαίνεται πως σταδιακά εγκαταλείπεται στον 5ο αιώνα π.Χ. Τότε αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα δημόσια κτίρια στα οποία έγιναν εγκαταστάσεις λουτρών. Είναι τα γυμνάσια, οι χώροι άσκησης της ψυχής και του σώματος των νέων, τα οποία χωροθετούνταν αρχικά κοντά σε παραποτάμιας ή θαλάσσιες περιοχές για να παίρνουν οι αθλητές πιο εύκολα το λουτρό τους. Το κρύο λουτρό δεν βοηθούσε τους αθλητές των γυμνασίων στην καθαριότητα του σώματος, αφού μετά την άθληση είχε σχηματιστεί πάνω σε αυτό ένα μίγμα από σκόνη και λάδι, που αλειφόταν πριν από την άσκηση σε ειδική αίθουσα για να βοηθήσει στην ελαστικότητα των μυών. Μετά την εκγύμναση ήταν απαραίτητο ένα λουτρό εφίδρωσης κι έπειτα ένα γερό τρίψιμο με στλεγγίδες ή ξέστρες για να καθαρίσει η επιδερμίδα. Αντιλήφθηκαν ότι στην όλη διαδικασία ένα θερμό ή και χλιαρό λουτρό εξυπηρετούσε καλύτερα. Η αίθουσα εφίδρωσης, το "πυριατήριο", αναφέρεται στον Εύπολι και τον Αριστοτέλη.

Οι απεικονίσεις σε αττικά αγγεία εμπλουτίζουν σημαντικά τις γνώσεις μας για τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ. Νεαροί άνδρες πλένονται στην παλαίστρα ή γυναίκες κάνουν την τουαλέτα τους μέσα στο σπίτι μπροστά σε μια μπανιέρα. Πάντως τα ιδιωτικά μπάνια στα αττικά σπίτια του 5ου αιώνα σπανίζουν, ενώ φαίνεται να καθιερώνονται μέσα στον 4ο π.Χ αιώνα, αφού απαντούν κατά κόρον στα σπίτια της Ολύνθου και της Δήλου. Στο τέλος του 2ου και στις αρχές του 1ου αιώνα απαντά η πρώτη αίθουσα θερμαινόμενου νερού με το σύστημα των υποκαύστων, υποδαπέδια θέρμανση δηλαδή, στην Ολυμπία.

Ερυθρόμορφα αγγεία με παράσταση λουτρού (5^{ος} αι.)

Η καθαριότητα του σώματος, στοιχείο πολιτισμού της σύγχρονης κοινωνίας, δεν ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με την υγιεινή και την περιποίηση του σώματος. Στις απαρχές της, η ασχολία αυτή είχε θρησκευτικό χαρακτήρα (κάθαρση). Ίσως έτσι πρέπει να δούμε και το πλύσιμο των χεριών πριν από την ιεροτελεστία του γεύματος ("νίψασθαι", ενώ "απονίψασθαι" είναι το απαραίτητο πλύσιμο των χεριών μετά το γεύμα). Τα μόνα λουτρά που γίνονταν για λόγους καθαριότητας ήταν αυτά των αθλητών, όπως προαναφέρθηκε, (οι αθλητές αλείφονταν με λάδι πριν γυμναστούν, επάνω στο λάδι κολλούσε σκόνη και χώμα και το πλύσιμο ήταν απαραίτητο). Έτσι τα πρώτα λουτρά εμφανίζονται σε συνδυασμό με γυμνάσια ή παλαίστρες και ο όρος "λουτρόν" προσδιορίζει το λουτρό του γυμνασίου. Αυτά βέβαια αφορούσαν τους άνδρες. Ωστόσο, η ελληνιστική αττική αγγειογραφία διαφύλαξε πλήθος μαρτυριών και για την γυναικεία περιποίηση του σώματος - το λουτρό ήταν αγαπητό εικονογραφικό θέμα - χωρίς αυτό να σημαίνει πως όλες οι γυναίκες πλένονταν τακτικά.

Λουτρά εμφανίζονται στην Αθήνα από τον 5ο αιώνα π.Χ. και πέρα. Τα βαλανεία, όπως ονομάζονταν τότε, βρίσκονταν έξω από τα τείχη της πόλης, δίπλα σε πύλες. Η θέση τους ίσως να οφείλεται στο ότι προορίζονταν για τους ταξιδιώτες. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες και οι πηγές μάς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του λουτρού, σχεδόν χωρίς διακοπή, από την πρώιμη ιστορική περίοδο μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή.

Η αρχαιότερη λέξη που αποδίδει την μπανιέρα είναι η λέξη "ασάμινθος" και απαντά τόσο στην Ιλιάδα όσο και στην Οδύσσεια. Ήταν μεγάλες λαξευτές σκάφες από πηλό, ξύλο ή μάρμαρο στις οποίες έμπαιναν ένα ή περισσότερα άτομα. Ορισμένες φορές, χαρακτηρίζεται με το επίθετο "εύξεστος" που φανερώνει ότι ήταν από ξύλο ή λίθο. Η μπανιέρα στα αρχαϊκά χρόνια φαίνεται να χαρακτηρίζεται από τη λέξη πύελος, μια λέξη που είναι ήδη γνωστή και από την Οδύσσεια. Την ξαναβρίσκουμε ως όρο στον Αριστοφάνη, στον Κράτη τον Κωμικό, στον Εύπολι, στον Ιπποκράτη. Η λέξη παραμένει για πολλά χρόνια σε χρήση και τη συναντούμε σε πολλούς παπύρους.

Από μια μαρτυρία του Αθήναιου, πληροφορούμαστε ότι ονομαζόταν ομφαλός το κοίλωμα στο μπροστινό μέρος των λουτήρων. Στον Αισχύλο, τέλος, χρησιμοποιείται η λέξη "δροίτη", που δύσκολα ετυμολογείται, και εξακολουθεί η χρήση της μέχρι τους ελληνοιστικούς χρόνους. Άμεσα συσχετισμένοι με το λουτρό του σώματος είναι και οι όροι σκάφη ή λέβης. Τα σκεύη αυτά θα πρέπει να ήταν ελλειψοειδούς σχήματος ή κυκλικά και μάλλον σχετίζονται με λατρεία ή με αθλητισμό, όπως τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί η παράσταση των σκαφηφόρων στη νότια ζωφόρου του Παρθενώνα, καθώς και η μαρτυρία ότι δινόταν ένας λέβης ως έπαθλο στον νικητή αθλητή. Διάφορα άλλα πήλινα αγγεία σχετίζονται με το πλύσιμο επιμέρους τμημάτων του σώματος.

Ο Αριστοτέλης συνιστά τη χρήση θερμών πηγών για τη θεραπεία διαφόρων νοσημάτων. Πατέρας της λουτροθεραπείας, ωστόσο, θα πρέπει να θεωρηθεί ο Ιπποκράτης που διαχωρίζει τα νερά σε στάσιμα και όμβρια, σε ψυχρά και θερμά και αναφέρεται διεξοδικά στις θερμομεταλλικές πηγές. Αφιερώνει στο ιατρικό του έργο *«Περί αέρων, τόπων, υδάτων»* ολόκληρο κεφάλαιο για τη διαδικασία της υδροθεραπείας. Στη διαδικασία του λουτρού αναφέρεται συχνά και ο Αριστοφάνης, παρά το γεγονός ότι τον χαρακτήριζαν ρυπαρό.

Στον ίδιο οφείλουμε και την παράδοση της ονομασίας των δημόσιων λουτρών της εποχής του: *«βαλανείον»*. Προέρχεται από την ίδια ρίζα του βαλανεύω και της βαλανευτικής, λέξης που περιγράφει την τέχνη του μπάνιου.

Από κατασκευαστική άποψη τα βαλανεία των αρχαίων Ελλήνων δεν διέφεραν και πολύ από τα σύγχρονα τουρκικά λουτρά ή χαμάμ.

Πρώτα απ' όλα υπήρχαν σ' αυτά τα *πυριατήρια*, όπως προαναφέραμε, μικροί δηλαδή θαλαμίσκοι για ένα λουόμενο ή μεγαλύτεροι για περισσότερα άτομα. Αυτά θερμαίνονταν είτε με

κλίβανο, που ήταν τοποθετημένος κάτω από το δάπεδο, είτε από ατμό, που έβγαινε από μεγάλους λέβητες.

Ο λουόμενος έμενε για λίγο χρόνο μέσα στο πυριατήριο όπου ίδρωνε και μετά λουζόταν στο λουτήρα με θερμό ή ψυχρό νερό. Ο Ηρόδοτος μνημονεύει τη χρήση τέτοιων λουτρών τον 5ο π.Χ. αιώνα.

Όπως φαίνεται, η χρήση των λουτρών δεν ακολούθησε ομοιόμορφη εξέλιξη σε όλη την Ελλάδα. Μεγάλη επίδραση ασκούσαν οι ηθικολογικές αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά τόπους και εποχές. Στην Αθήνα π.χ. του 4ου π.Χ. αιώνα, η συχνή επίσκεψη στα θερμά λουτρά ατόμων που δεν μετείχαν στα γυμνάσια θεωρούνταν ένδειξη τρυφηλότητας. Έτσι, με νόμο απαγορεύθηκε η χρήση θερμών λουτρών μέσα στις πόλεις.

Τα βαλανεία αποκτούσαν όλο και περισσότερους θαμώνες παρ' όλες τις αντιδράσεις των ηθικολόγων της εποχής εκείνης. Οι περισσότεροι πήγαιναν στα βαλανεία το απόγευμα και πριν από το δείπνο. Σταδιακά τα βαλανεία κατάντησαν εντευκτήρια των αργόσχολων και κέντρα διαφθοράς.

Τα πιο ξακουστά θερμά λουτρά στην αρχαία Ελλάδα ήταν των Θερμοπυλών, τις πηγές των οποίων, σύμφωνα με τη μυθολογία, άνοιξε η θεά Αθηνά για να λουστεί ο Ηρακλής και να αναζωογονηθεί. Γι' αυτό άλλωστε οι περισσότερες θερμές πηγές στον ελλαδικό χώρο ήταν αφιερωμένες στον Ηρακλή και ονομάζονταν *Ηράκλεια λουτρά*.

Μία ακόμη χρήση του λουτρού αναφέρεται συχνά στις πηγές, αυτή του καθαρισμού με την λατρευτική έννοια του όρου. Σχετίζεται με τα ταφικά έθιμα στους τραγικούς Αισχύλο (Επτά επί Θήβας), Σοφοκλή (Αντιγόνη), Ευριπίδη (Φοίνισσες, Τρωάδες, Αίας) αλλά και στον Αριστοφάνη (Εκκλησιάζουσες), όπου βρίσκουμε την αρτιότερη περιγραφή του νεκρικού λουτρού. Ιδιαίτερη σημασία έπαιζε, επίσης, το λουτρό κατά την τελετή του γάμου. Στην περίπτωση αυτή ο καθαρισμός του γαμπρού ή της νύφης γινόταν σε ειδικό αγγείο, τη λουτροφόρο.

Τέλος, συχνά στις πηγές αναφέρονται τελετουργικά λουτρά σε αγάλματα θεοτήτων. Σε ένα τέτοιο έθιμο αναφέρεται ασφαλώς ο ποιητής Καλλίμαχος με το έργο του «*Εις λουτρά της Παλλάδας*». Λουτρό εξαγνισμού που σχετίζεται με λατρεία αναφέρεται επίσης στην «*Ιφιγένεια εν Ταύροις*», ενώ μια παρόμοια τελετουργία περιγράφει ο Πausανίας στο έβδομο βιβλίο του. Με τελετουργίες λουτρών σχετίζονται επίσης

διάφορες μαντικές διαδικασίες στο ιερό των Δελφών στην Κασταλία πηγή, αλλά και με θεραπευτικές μεθόδους στα Ασκληπιεία.

Τα πρώτα δημόσια κτίρια, που σχετίζονται με την καθαριότητα του σώματος διαμορφώθηκαν μέσα στον 5ο αιώνα π.Χ., παίρνουν μια πιο αποκρυσταλλωμένη μορφή στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και εξελίσσονται διαρκώς μέχρι και τον 1ο αιώνα π.Χ. οπότε σταδιακά αντικαθίστανται από τις θερμές, τον νέο τύπο λουτρών που εισήγαγαν οι Ρωμαίοι. Συνήθως συνυπάρχουν με εγκαταστάσεις για εκπαίδευση νέων, τα γυμνάσια δηλαδή, στα οποία εντάσσεται και ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο βαλανείο για εξυπηρέτηση των αθλουμένων.

Στα ελληνιστικά χρόνια τα λουτρά έγιναν ιδιαίτερα αγαπητά. Τότε με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, που επήλθαν μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οικοδομούνται μεγάλα συγκροτήματα βαλανείων, αυτόνομα ή σε συνδυασμό με γυμνάσια ή παλαιστρες, σε όλη την Μεσόγειο, τα μικρασιατικά παράλια και την ασιατική ενδοχώρα. Έτσι, βαλανεία, παρά το γεγονός ότι δεν διαδόθηκαν τόσο πολύ όσο τα γυμνάσια, έχουν βρεθεί στην Κύπρο, την Αίγυπτο, την Κυρηναϊκή, την Μεγάλη Ελλάδα, την Σικελία.

‘αίθουσα εφίδρωσης’ από ελληνιστικό λουτρό

Ο ανδρικός πληθυσμός μιας πόλης επισκεπτόταν αρκετές φορές την ημέρα ένα βαλανείο, καθώς τις περισσότερες φορές αποτελούσε χώρο κοινωνικών συναναστροφών για τους θαμώνες του. Υποστηρίχθηκε

ότι αρχικά τα βαλανεία ήταν για αποκλειστική χρήση από γυναίκες, αφού οι άνδρες μπορούσαν να κάνουν την σωματική τους υγιεινή στα γυμνάσια, και ότι αργότερα χρησιμοποιήθηκαν και από τα δύο φύλλα.

Ορισμένα από τα βαλανεία ανήκαν σε ιδιώτες και μόνο στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους έγιναν αποκλειστικά δημόσια κτίρια. Λειτουργούσαν από τις 8 ή 9 το πρωί μέχρι την δύση του ήλιου και οι λουόμενοι σε αυτά πλήρωναν ένα μικρό χρηματικό ποσό. Οι κύριες αίθουσες που περιλάμβανε ένα τυπικό βαλανείο ήταν το αποδυτήριο, το πυριατήριο, αίθουσα εφίδρωσης δηλαδή, πισίνες θερμού και ψυχρού λουτρού, και εφ' όσον συνδυαζόταν με γυμνάσιο, είχε απαραίτητα και αλειπήριο, αίθουσα όπου αλείφονταν λάδι πριν από την άθληση.

Σε ένα ελληνιστικό λουτρό που ανασκάφτηκε στη Γόρτυνα της Αρκαδίας και αποτελεί τμήμα του ναού του Ασπληπιού, διασώθηκαν λείψανα ενός νεωτεριστικού συστήματος θερμάνσεως και μεταφοράς ζεστού αέρα που κυκλοφορούσε κάτω από τα δάπεδα μέσω πήλινων αγωγών. Στο ίδιο λουτρό υπήρχε μια κυκλική αίθουσα εφίδρωσης, ένα πυριατήριο ή *Iaconicum*.

Διάφορα ελληνιστικά λουτρά παρόμοιας αρχιτεκτονικής με κυκλικές ή μόνο ορθογώνιες αίθουσες έχουν βρεθεί στην Πριήνη, στους Δελφούς, στον Πειραιά, στην Ερέτρια, στην Ελευσίνα, στις Φθιώτιδες Θήβες και πρόσφατα στην Πέλλα. Το λουτρό αυτό της μακεδονικής πρωτεύουσας αποτελεί ένα από τα πρωϊμότερα του είδους, καθώς χρονολογήθηκε στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. και στις αρχές του 3ου. Αποτελείται από δύο κυκλικές αίθουσες και μία πισίνα και διάφορους άλλους χώρους εξυπηρέτησης των θαμώνων του.

Το 1996-97 ανασκάφτηκε στη νοτιοανατολική γωνία του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης τμήμα ενός βαλανείου του 2ου π.Χ. αιώνα το οποίο καταστράφηκε, πιθανότατα από σεισμό, στα χρόνια του αυτοκράτορα Βεσπασιανού (γύρω στο 78 μ.Χ.). Αποκαλύφθηκε μια κυκλική αίθουσα εφίδρωσης με είκοσι πέντε πυέλους, ένα πυριατήριο ή *Iaconicum*, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, στεγασμένο με θόλο, στην κορυφή του οποίου υπήρχε οπαίο για την τοποθέτηση χάλκινου δίσκου ελέγχου των υδρατμών. Βόρεια του κυκλικού πυριατηρίου αποκαλύφθηκε μια ορθογώνια διώροφη αίθουσα. Νότια του πυριατηρίου ερευνήθηκε ένας θερμαντικός κλίβανος (*praefurnium*), που παροχέτευε ζεστό νερό σε μια πισίνα θερμού λουτρού, ενώ μια πισίνα ψυχρού λουτρού ανοίγεται στα ανατολικά του πυριατηρίου.

Την πολυτέλεια και τις υπηρεσίες, που παρέχονταν στο βαλανείο, μαρτυρούν τα κινητά ευρήματα. Οξυπύθμενοι αμφορείς αλλά και μακεδονικού τύπου λεκάνες, πύραυλα, λεκανίδες, υδρίες, οινοχόες, χύτρες και δοχεία νυκτός συνθέτουν την εικόνα του ισογείου στο ορθογώνιο δωμάτιο, βόρεια του πυριατηρίου. Ο μεγάλος αριθμός και τα μεγέθη τους επιβάλλουν την τακτοποίησή τους σε ξύλινα ράφια στις πλευρές των τοίχων του ισογείου του ορθογώνιου χώρου. Άφθονα υπολείμματα φαγητού δείχνουν ότι φυλάσσονταν εκεί σημαντικές ποσότητες υλικών για την παρασκευή γευμάτων.

Χαρακτηριστικά ειδώλια φιλοσόφων, αθλητών, πλήινες θεατρικές μάσκες αλλά και ειδώλια αγαπητών θεοτήτων, του Διονύσου, της Αφροδίτης, της Αθηνάς και του Δία δίνουν μια γεύση των ενασχολήσεων των θαμώνων του βαλανείου.

Εκγύμναση, καθαριότητα, εφίδρωση, χαλάρωση, ερωτικές απολαύσεις, συζητήσεις φιλοσοφικού τύπου - και όχι μόνο - μικρές θεατρικές παραστάσεις, μίμοι ή απαγγελίες σε συνδυασμό με πλούσια γεύματα και εκλεκτό κρασί συνθέτουν μια αμυδρή εικόνα των απολαύσεων που χαίρονταν οι επισκέπτες του κτιρίου. Άφθονα γυάλινα αγγεία σε ποικιλίες σχημάτων, χρωμάτων και προέλευσης τονίζουν τη γλιδή, που επικρατούσε στο χώρο.

Σε δύο θραύσματα τέτοιων συμποσιακών γυάλινων ποτηριών διακρίνονται οι πολύ χαρακτηριστικές επιγραφές «*Ευφραίνου εφ ω πάρει*» και «*Κέρδος και Ευφροσύνη εν οινοποσία*», που συνοψίζουν, ίσως, όλη τη φιλοσοφία όχι μόνο του βαλανείου, αλλά μιας ολόκληρης εποχής.

Η αυστηρότητα των κλασικών χρόνων έδωσε τη θέση της, στα ελληνιστικά χρόνια, σε έναν πιο ελεύθερο τρόπο ζωής. Στα χρόνια αυτά οι γυναίκες αρχίζουν να παίζουν διαφορετικό ρόλο, γυμνάζονται, μορφώνονται, λαμβάνουν μέρος σε συμπόσια, συνοδεύουν τους άνδρες τους σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, εμφανίζονται στην αγορά, συναλλάσσουν διάφορα προϊόντα, προετοιμάζοντας το έδαφος για τις μετέπειτα Ρωμαίες ματρώνες.

Εξ άλλου, σε ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά υστεροελληνιστικά λουτρά, του 2ου αιώνα π.Χ., στις Οινιάδες της Ακαρνανίας αποκαλύφθηκαν οι τρεις βασικοί χώροι που θα αποτελέσουν στη ρωμαϊκή εποχή απαραίτητα συστατικά στοιχεία των θερμών: ένας μικρός ορθογώνιος χώρος με δεξαμενή νερού για ψυχρά λουτρά, ένας δεύτερος κυκλικός με οκτώ λεκάνες για χλιαρό λουτρό και ένα τρίτο δωμάτιο, επίσης κυκλικό με δεκαεπτά θέσεις λουομένων για θερμό μπάνιο. Οι

κυκλικοί χώροι είχαν κωνική στέγη με μια κεντρική οπή, που ανοιγόκλεινε για την ρύθμιση της θερμοκρασίας του δωματίου. Σε όλες τις πόλεις του ελλαδικού χώρου, που ακμάζουν και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, ανασκάφτηκαν σημαντικότερα συγκροτήματα θερμών.

Πυριατήριο με λουτήρες, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 2^{ος} αι.

Κεφάλαιο 2ο

Τα Ρωμαϊκά Λουτρά

"Θέρμες"

Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν μαζί με τα ήθη και έθιμα των Ελλήνων και τα βαλανεία. Σύμφωνα με μία εκδοχή πρώτοι οι Συβαρίτες, γνωστοί για την τρυφηλότητά τους, χρησιμοποίησαν τα πυριατήρια των Ελλήνων, τα λουτρά δηλαδή που είχαν θαλάμους εφίδρωσης. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, η εισαγωγή των λουτρών αυτών στην αρχαία Ρώμη έγινε από το Σέργιο Οράτα, ο οποίος κατασκεύασε ένα λουτρό πάνω από έναν υπόγειο θάλαμο μέσα στον οποίο έκαιγε η εστία και ο οποίος είχε κοίλους τοίχους για να κυκλοφορεί ο ζεστός αέρας.

Για τον Μαικήνα εξ άλλου λέγεται ότι κατασκεύασε δεξαμενή (κολυμβήθρα) στην οποία διατηρούσε ζεστό νερό χάρη σε μία εστία που είχε από κάτω. Η δεξαμενή ήταν τόσο μεγάλη ώστε μπορούσε να κολυμπά άνετα μέσα σ' αυτή.

Χώροι καθαρισμού του σώματος και χαλάρωσης, τόποι συνάντησης και ψυχαγωγίας, οι ρωμαϊκές θέρμες απαντώνται σε κάθε πόλη της κραταιάς αυτοκρατορίας, από τις μικρές και μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα πόλεις, μέχρι τις οικονομικά εύρωστες στα παράλια της Μικράς Ασίας, στη Βόρειο Αφρική, την Εγγύς Ανατολή και τη Ρώμη.

Η ευρύτατη εξάπλωσή τους σε ολόκληρη την ρωμαϊκή επικράτεια φανερώνει τη σημασία που έδιναν την εποχή εκείνη, όχι μόνο για την φροντίδα του καθαρισμού του σώματος αλλά και για τις κοινωνικές προεκτάσεις της τελετουργίας του λουτρού. Οι "θήρμες" εκπροσωπούσαν κατά κάποιον τρόπο το ρωμαϊκό *otium* (απραγμοσύνη, σχόλη) αποτελώντας χαρακτηριστικό στοιχείο του υλικού πολιτισμού της.

Δεν είναι επομένως παράδοξο, το ότι ο σοφιστής Λουκιανός τον 2^ο αι. μ.Χ. αφιέρωσε μια πραγματεία του στην εξύμνηση ενός βαλανείου και του αρχιτέκτονά του ("Ιππίας ή Βαλανείον"). Σύμφωνα με τον Λουκιανό, το συγκεκριμένο κτίσμα είχε όλες τις αρετές ενός λουτρού, χρησιμότητα, άνεση, φωτεινότητα και πλήρως εξοπλισμένο και εξωραϊσμένο.

Όμως, όχι μόνον ο Λουκιανός, αλλά και πολλές άλλες φιλολογικές πηγές, όπως και αρχαιολογικά ευρήματα, μας βοηθούν στο να διαμορφώσουμε μια σχετικά σαφή εικόνα για την ιδιαίτερα πλούσια διακόσμηση των θερμών, η οποία συνέβαλλε με τον τρόπο της στη χαλάρωση των επισκεπτών τους. Ψηφιδωτά δάπεδα, πολύχρωμα μάρμαρα φερμένα από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας, τη Λακωνία, τη Φρυγία ή τη Νουμιδία, περίτεχνος εσωτερικός αρχιτεκτονικός διάκοσμος και στις περισσότερες περιπτώσεις γλυπτά, τα οποία ήταν τοποθετημένα μέσα σε κόγχες ή ελεύθερα σε περίοπτη θέση, αποτελούν κύρια στοιχεία του εσωτερικού διακόσμου.

Η αρχιτεκτονική των ρωμαϊκών λουτρών

Δημόσιες Θέρμες

Ο όρος *θήρμες* χρησιμοποιείτο για τα μεγάλα αυτοκρατορικά κτίσματα, όπου οι κύριοι χώροι του λουτρού αναπτύσσονταν στις πλευρές ενός κεντρικού άξονα και περικλείονταν από έναν περίβολο, μέσα στον οποίο βρίσκονταν οι βοηθητικές εγκαταστάσεις.

Οι χώροι αυτοί παρουσίαζαν μεταξύ τους ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και ανάλογα με την εποχή τους, μας οδήγησαν στη σύνταξη μιας διαμορφωμένης τυπολογίας.

Το *spogliatorio* (αποδυτήριο) ήταν συνήθως τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, με κάλυψη από ημικυλινδρικό θόλο ή σταυροθόλια. Δεν θερμαινόταν υποχρεωτικά και κατά μήκος των τοίχων υπήρχαν μαρμάρيني πάγκοι, όπου και κάθονταν οι επισκέπτες, περιμένοντας τη σειρά τους. Κόγχες και ράφια χρησίμευαν για την αποθήκευση των προσωπικών τους ειδών.

Το *caldarium* χαρακτηριζόταν συνήθως από καμπύλα στοιχεία. Είχε περίκεντρη διάταξη (πολυγωνική ή κυκλική), με κόγχες και εσοχές, ενώ η κάλυψη γινόταν από ημισφαιρικό θόλο. Απαραίτητο στοιχείο ήταν η ύπαρξη της πισίνας (*alveus*), κυρίως στρογγυλής με περιμετρικά εσωτερικά σκαλοπάτια. Όπως όλες οι "θερμές" αίθουσες, ήταν εφοδιασμένο με τις απαραίτητες τεχνικές προβλέψεις, προσανατολισμένο προς τα νοτιοδυτικά, έτσι ώστε να εκμεταλλεύονται τη φυσική θερμότητα του μεσημεριανού ήλιου. Για τον σκοπό αυτό προεξείχε από τον γενικό όγκο του λουτρικού συγκροτήματος και διέθετε μεγάλα τοξωτά παράθυρα.

Το *tepidarium* δεν είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: ήταν ωστόσο σε περίκεντρη διάταξη ή σε τετραγωνική κάτοψη και ήταν μικρότερο από τους προηγούμενους χώρους. Εφοδιασμένο με εγκαταστάσεις που επέτρεπαν μια σχετική θέρμανση, μπορούσε να έχει μία ή περισσότερες πισίνες με χλιαρό νερό και καθίσματα κατά μήκος των πλευρικών τοίχων.

Το *frigidarium* δεν ήταν από μόνο τους ανεξάρτητος χώρος, χαρακτηριζόταν από την μεγάλη αίθουσα τύπου "Βασιλικής", που επιμεριζόταν σε τρεις χώρους, με κάλυψη από τριπλή σειρά σταυροθολίων. Εκεί συγκεντρώνονταν οι λουόμενοι, καθώς αποτελούσε πέρασμα και σημείο συνάντησης. Το *frigidarium*, εφοδιασμένο με πολλές δεξαμενές κρύου νερού, που εντάσσονταν σε μεγάλες κόγχες, είχε άμεση επικοινωνία μέσω ενός ανοιχτού πλευρού με το *natatio* ή *piscina natatoria*, που συμπλήρωνε το λειτουργικό τμήμα του κρύου λουτρού.

Το *natatio* αποτελείτο από μεγάλο ορθογώνιο ακάλυπτο χώρο, που περιελάμβανε την πισίνα.

Στο χώρο των θερμών υπήρχε συχνά η *palestra* (το γυμναστήριο), η οποία ήταν συνήθως ένας ανοιχτός χώρος, σαν μεγάλη αυλή. Διέθετε περιμετρική κιονοστοιχία και σ' αυτό εφάπτονταν βοηθητικοί χώροι για την άθληση των επισκεπτών του λουτρού.

Η οργάνωση των χώρων γινόταν με την τοποθέτηση των κύριων αιθουσών κατά μήκος ενός άξονα, που διαμόρφωνε τον κεντρικό πυρήνα του συγκροτήματος, ενώ όλοι οι άλλοι βοηθητικοί χώροι βρίσκονταν στις δύο πλευρές του, ορίζοντας δύο συμμετρικές πτέρυγες. Οι επισκέπτες ακολουθούσαν κυκλική πορεία, περνώντας διαδοχικά από τους κύριους στους δευτερεύοντες χώρους.

Στις αίθουσες του θερμού λουτρού διοχετευόταν, από έναν παρακείμενο κλίβανο (*praefurnium*), θερμότητα με υπόκαυστα, ένα είδος υποδαπέδιας θέρμανσης, και με πήλινους αεραγωγούς σωλήνες, ενσωματωμένους μέσα στην τοιχοδομία των δωματίων, τα οποία συνήθως ήταν διακοσμημένα με ορθομαρμαρώσεις και πολυτελή ψηφιδωτά δάπεδα. Συχνά υπήρχαν ορθογώνιοι ατομικοί λουτήρες ή μεγαλύτερες πισίνες για ομαδική κολύμβηση. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των θερμών ήταν η συμμετρία στην κάτοψη και η κολοσσιαία κλίμακα. Το κεντρικό κτίσμα περιβαλλόταν από περίτεχνους κήπους και αλσύλια κοσμημένα με εξέδρες και αγάλματα.

Η παροχή ύδρευσης εξασφαλιζόταν μέσω των υδραγωγείων που υπήρχαν, ωστόσο το νερό δεν ερχόταν απ' ευθείας, αλλά συγκεντρωνόταν σε μεγάλες δεξαμενές και διοχετευόταν μέσα από ένα δίκτυο διανομής μολύβδινων ή πήλινων σωλήνων. Ο φούρνος (*praefurnium*) βρισκόταν στο κεντρικό τμήμα και σε κοντινή απόσταση από τις ζεστές αίθουσες. Επρόκειτο για ανοιχτό χώρο, προσπελάσιμο μέσω ενός ή περισσότερων βοηθητικών διαδρόμων, με λάκκους για την καύση, που διαχωρίζονταν μεταξύ τους από χαμηλούς τοίχους, πάνω στους οποίους ακουμπούσαν τα καζάνια. Ως υλικό καύσης χρησιμοποιούσαν συνήθως καυσόξυλα, κατά προτίμηση ξύλα που παρήγαγαν λίγο καπνό (έλατα), έτσι ώστε να γίνεται απόθεση μικρής ποσότητας αιθάλης στις εγκαταστάσεις. Η στάχτη, που παραγόταν από τις συνεχείς καύσεις, υφίστατο επεξεργασία και χρησιμοποιείτο για τις πλύσεις των ρούχων σαν απορρυπαντικό. Τα καζάνια κατασκευάζονταν από μπρούντζο στο κάτω μέρος και από φύλλα μολύβδου στο ανώτερο.

Η θέρμανση γινόταν μέσω ενός υποδαπέδιου (*hypocaustis*) και ενδοτοιχίου συστήματος κυκλοφορίας ζεστού αέρα. Κατασκεύαζαν διπλό πάτωμα, κάτω από το οποίο περνούσε ο ζεστός αέρας που παρήγαγε η καύση του ξύλου στους φούρνους. Έτσι, ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. συναντάμε το *bagno sospeso* (*balneum pensilis*) ή "αιωρούμενο λουτρό", το οποίο τελειοποιήθηκε αργότερα με την δημιουργία διπλής τοιχοποιίας. Με αυτό το σύστημα θέρμανσης, η θερμοκρασία ανέβαινε μέχρι τους 60° C, ενώ κατά την διάρκεια της νύχτας, το στρώμα αέρα που παρέμενε μέσα στην τοιχοποιία λειτουργούσε μονωτικά, εμποδίζοντας κατά κάποιον τρόπο την ψύξη των χώρων.

Υπόκαυστα από τις ρωμαϊκές θέρμες του Ζίου

Το σύστημα των υποκαύστων κατασκευαζόταν από σειρές κιονίσκων (από τετράγωνα τούβλα), διατομής 20Χ20 εκ. και ύψους 70-90 εκ., που τοποθετούνταν σε αποστάσεις 60 εκ. ο ένας από τον άλλον. Οι κιονίσκοι (*suspensurae*) εδράζονταν σε ένα υπόστρωμα από κεραμίδια ή μεγάλα τούβλα, με κλίση προς την πηγή της θερμότητας, έτσι ώστε να επιτρέπουν τη ροή του νερού από τους υδρατμούς (λόγω συμπύκνωσης). Πάνω σ' αυτούς τοποθετούσαν μεγάλα τούβλα, διαστάσεων 60 εκ., πάνω στα οποία έστρωναν ένα είδος υδραυλικού κονιάματος, το *cocciopesto* και τέλος τις πλάκες μαρμάρου.

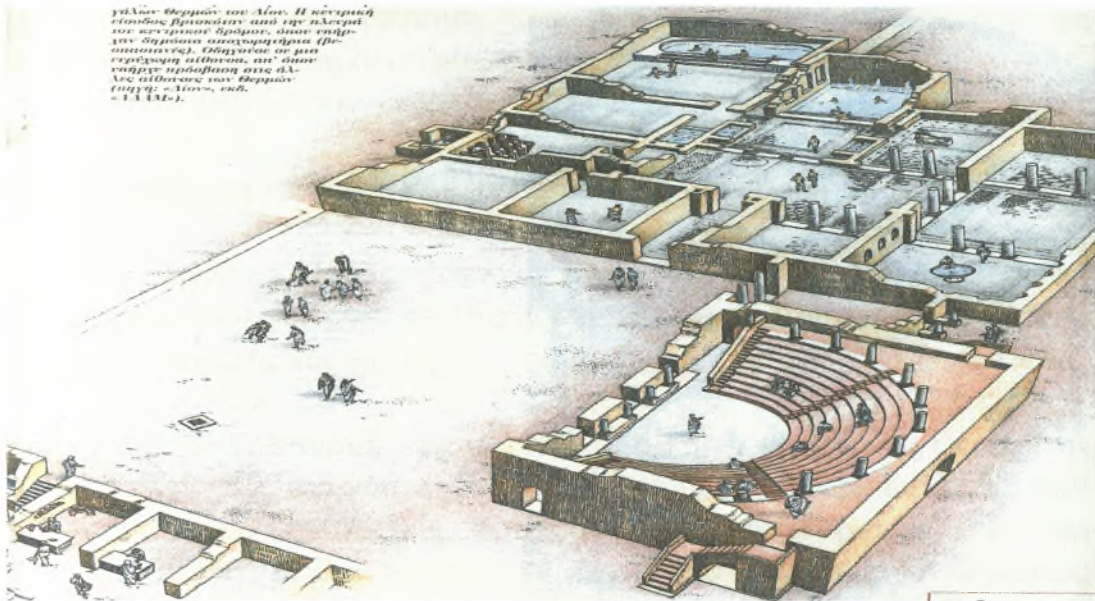
Εκτός από τα θερμά, χλιαρά και ψυχρά λουτρά που απολάμβαναν οι θαμώνες στις αντίστοιχες αίθουσες (γνωστές από τα λατινικά ως *caldarium*, *tepidarium* και *frigidarium*), που υπήρχαν απαραίτητως σε κάθε θέρμη, υπήρχαν επί πλέον ένα βεστιάριο για τα ρούχα, ειδικοί χώροι γυμναστικής αλλά και αίθουσες για παράθεση γευμάτων, συζητήσεις, απαγγελίες ή μικρές θεατρικές παραστάσεις.

Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιγραφή των χώρων ενός ρωμαϊκού συγκροτήματος θερμών, η διαδικασία του λουτρού στην εποχή αυτή απαιτούσε αρκετό χρόνο, καθώς προχωρούσε διαδοχικά από το ένα στάδιο στο άλλο, από το ψυχρό, στο χλιαρό, στο ζεστό και αντίστροφα, προετοιμάζοντας κατάλληλα, στις εναλλαγές της θερμοκρασίας, το σώμα. Στα ενδιάμεσα στάδια, ο θαμώνας των θερμών είχε την δυνατότητα να απολαύσει ένα χαλαρωτικό μασάζ, να παρακολουθήσει μία συζήτηση ή ένα καλλιτεχνικό δρώμενο, που λάμβανε χώρα σε κάποια από τις προορισμένες γι' αυτό το σκοπό αίθουσες. Ο επισκέπτης μπορούσε επίσης να γυμναστεί ή να κολυμπήσει, να ακούσει διαλέξεις ή να διαβάσει στη βιβλιοθήκη των θερμών, αλλά και να απολαύσει ένα πλούσιο γεύμα με τους φίλους του.

Οι αρχαιότερες γνωστές θέρμες είναι στη Ρώμη, του Αγρίππα, μεταξύ 25 και 12 π.Χ. Περίφημες ήταν επίσης οι θέρμες του Τραϊανού στην ίδια πόλη. Την εποχή αυτή περίπου καθιερώνονται και στις ρωμαϊκές επαρχίες.

Συγκροτήματα θερμών ήλθαν στο φως στη Θεσσαλονίκη, στη Βέροια, στους Φιλίππους, στην Κόρινθο, στην Αθήνα, στη Δήλο, στους Δελφούς, στην Επίδαυρο, στην Ίσθμια, στον Μαραθώνα, στην Ολυμπία, στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά αλλά και σε κάθε ρωμαϊκή πόλη, καθώς αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής όχι μόνο των πλούσιων ευυπόληπτων πολιτών αλλά και των φτωχότερων τάξεων, αποτελώντας, τρόπον τινά, τις λέσχες ή τα καφενεία της εποχής.

γάλων θερμῶν του Αίου. Η κεντρική αίθουσα βρίσκεται από την πλευρά του ανατολικού θόλου, όπου υπάρχουν σημαντικά υποσώματα (βασίλειον κτλ). Οδηγείται σε μια σκευήκη αίθουσα, απ' όπου υπάρχει πρόσβαση στις άλλες αίθουσες των θερμῶν (σημειωθ. - Αίου, εκδ. 1414-5).

Σχεδιαστική αναπαράσταση των μεγάλων θερμών του Δίου

Ιδιωτικές Θέρμες

Θέρμες, όπως είδαμε, αποκαλούσαν οι Ρωμαίοι κυρίως τα θερμά λουτρά αλλά και τα ιαματικά λουτρά. Οι ιαματικές πηγές (λουτρά) ήταν γνωστές από το 3.000 π.Χ. Οι θέρμες ήταν ιδιωτικές και δημόσιες.

Οι ιδιωτικές θέρμες αποτελούνταν από δύο δωμάτια, το *caldarium*, όπου υπήρχε ο λουτήρας, και ένα άλλο δωμάτιο θερμάνσεως, που το έλεγαν *officina*. Στα μεγάλα σπίτια υπήρχε συνήθως και ένας άλλος χώρος για τα ενδύματα, το αποδυτήριο.

Πολλές φορές στο *caldarium*, εκτός από τον λουτήρα (*alvium*) για το θερμό λουτρό, υπήρχε και η λεκάνη (*lambrum*) για το ψυχρό.

Η θέρμανση του *caldarium* γινόταν επίσης με υπόγειο θερμοαγωγό που ονομαζόταν *υπόκαυστος*. Η θέρμανση του νερού γινόταν με μεταλλικούς λέβητες που ήταν τοποθετημένοι μέσα στο διαμέρισμα θέρμανσης, απ' όπου το νερό πήγαινε στον λουτήρα του *caldarium*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου της λουτρικής εγκατάστασης είναι οι θέρμες της βίλας Boscoreale στην Πομπηία.

Η τελειοποίηση του συστήματος έγινε τον 1ο μ.Χ. αιώνα χάρη στο σύστημα που εφηύρε ο Σέργιος Οράτα. Αυτός ανακάλυψε το σύστημα της θέρμανσης όλων των διαμερισμάτων με ατμό μέσω σωλήνων που ήταν τοποθετημένοι κάτω από το δάπεδο και πάνω από τους τοίχους.

Χρησιμοποιούσαν ως καύσιμη ύλη μόνο τον ξυλάνθρακα, για να αποφύγουν τη ρύπανση όλου του συστήματος με καπνό.

Διακόσμηση και λειτουργία των ρωμαϊκών λουτρών

Οι δημόσιες θέρμες, γνωστές τόσο στις μεγάλες πόλεις όσο και στα χωριά, αποτελούσαν το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ρωμαϊκού πολιτισμού εκείνης της εποχής.

Υπήρχαν δημόσιες θέρμες, στις οποίες μπορούσε κανείς να εισέλθει αντί ενός φθηνού σχετικά εισιτηρίου, αλλά και ιδιωτικές, που εντάσσονταν σε πολυτελείς αστικές βίλες αριστοκρατών, για πιο προσωπικές στιγμές των ιδιοκτητών και των φίλων τους. Οι δημόσιες θέρμες λειτουργούσαν από το πρωί, ορισμένες μάλιστα δέχονταν και γυναίκες σε καθορισμένες ώρες ή άλλες προορίζονταν μόνο για το ένα ή το άλλο φύλο.

Στη Ρώμη επιτρεπόταν από τον 3ο μ.Χ. αιώνα η νυχτερινή λειτουργία των βαλανείων. Τους τελευταίους αιώνες της Δημοκρατίας υπήρχαν στη Ρώμη άφθονα βαλανεία, στα οποία σύχναζαν άτομα κάθε κοινωνικής τάξης. Υπήρχαν μάλιστα και μικτά, στα οποία σύχναζαν άνδρες και γυναίκες των αριστοκρατικών οικογενειών της Ρώμης.

Η κατάχρηση των θερμών λουτρών την εποχή εκείνη είχε ξεπεράσει κάθε όριο. Οι πιο συνετοί λούζονταν τουλάχιστον δύο φορές την ημέρα, ενώ άλλοι, μεταξύ αυτών και οι αυτοκράτορες Κόμμοδος και Γαλληνός, έξι και επτά φορές την ημέρα. Όμως, οι Ρωμαίοι σύχναζαν και στα λουτρά θερμών πηγών, τις οποίες αφιέρωσαν στους θεούς, όπως έκαναν οι Έλληνες αφιερώνοντάς τες στον Ηρακλή.

Η πολυτέλεια και η χλιδή των ιδιωτικών λουτρών της Ρώμης, κυρίως των αυτοκρατόρων και των αυλικών, ήταν εκπληκτική. Κατασκεύαζαν τα δάπεδα και τους τοίχους από όνυχα, πορφυρίτη, αλάβαστρο και από τα πολυτιμότερα μάρμαρα που υπήρχαν. Οι λουτήρες, οι "κολυμπήθρες" και τα καθίσματα φτιάχνονταν από τα ίδια πολυτελή υλικά.

Οι αίθουσες του *tepidarium* ήταν διακοσμημένες με μωσαϊκά, τοιχογραφίες, αγάλματα και κίονες υψηλής τέχνης.

Όπως είναι γνωστό, τα μεγαλύτερα διασωθέντα μέχρι σήμερα γλυπτά, ο "Λαοκόων", ο "Φαρνέσιος Ηρακλής" και ο "Φαρνέσιος Ταύρος", προέρχονται από τις αρχαίες ρωμαϊκές θέρμες.

Τα γλυπτά, τα οποία χρησίμευαν μόνο για τη διακόσμηση και καλλωπισμό κτιρίων, είναι ένα φαινόμενο, το οποίο ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια και αγγίζει το ζενίθ του τη ρωμαϊκή περίοδο. Τα προγενέστερα χρόνια η χρήση των γλυπτών είχε ως επί το πλείστον χαρακτήρα θρησκευτικό (αναθηματικό / λατρευτικό) ή νεκρικό (επιτύμβια μνημεία). Σύμφωνα με την τακτική αυτή, ανάκτορα και πολυτελείς οικίες, θέατρα, κήποι και λουτρά γεμίζουν με κάθε λογής γλυπτά, τα οποία εντάσσονται στον αρχιτεκτονικό τους περιβάλλοντα χώρο. Αγάλματα θεοτήτων και ηρώων, πορτραίτα επιφανών ανδρών και αυτοκρατόρων, ευεργετών της πόλης ή αναθετών των οικοδομημάτων παρατάσσονταν σε χώρους προορισμένους κατ' αρχήν για την ψυχική ευεξία των επισκεπτών τους.

Η περιδιάβαση στους χώρους αναψυχής έδινε λοιπόν στον επισκέπτη τη δυνατότητα να πληροφορηθεί, να βρει πρότυπα μίμησης ή απλώς να διασκεδάσει, μέσω της θεματικής των εκτεθειμένων γλυπτών. Οι αναθέτες τους μεριμνούσαν επίσης, τα γλυπτά να είναι έτσι "σκηνοθετημένα", ώστε να υποβάλλουν στον θεατή την εντύπωση ότι μεταφερόταν αλλού, ανάλογα με τους στόχους που έθετα εξ αρχής η ανάθεσή τους. Έτσι, αντίγραφα περίφημων κλασικών έργων δεν στήνονταν οπουδήποτε αλλά σε χώρο που παρέπεμπε στον αρχικό τόπο ανάθεσής τους.

Στη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι για παράδειγμα, ο επισκέπτης αντικρίζει αντίγραφο της πραξιτέλειας Αφροδίτης της Κνίδου μέσα σε αντίγραφο του ναΐσκου, όπου το πρωτότυπο ήταν τοποθετημένο τα υστεροκλασικά χρόνια. Για τη βαθύτερη κατανόηση αυτού του φαινομένου, οι μεγαλοπρεπείς θέρμες του ρωμαϊκού κόσμου, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να υστερούν σε γλυπτό διάκοσμο, είναι ένα πολύ κατατοπιστικό παράδειγμα.

Οι ανακαλυφθείσες θέρμες των Trevas, Καρακάλλα και Διοκλητιανού αποτελούν ακόμη και σήμερα τα πολυτιμότερα μνημεία που κοσμούν την αιώνια πόλη.

Το σύστημα λειτουργίας των δημόσιων θερμών ποικίλλει ανάλογα με τον τόπο. Στους μικρούς συνοικισμούς δεν διέφεραν καθόλου από τις θέρμες που γνωρίσαμε στα σπίτια των πλουσίων. Στις πόλεις όμως οι θέρμες αποτελούνταν από αίθουσα αναμονής, αποδυτηρίου,

ψυχρολουσίας (*tepidarium*), θερμολουσίας (*caldarium*), θέρμανσης, θερμοαγωγών σωλήνων και αποχωρητήρια.

Στις θέρμες του Καρακάλλα και άλλων υπήρχαν ακόμα αίθουσες ατομικών λουτρών. Με την πάροδο του χρόνου ο αριθμός των διαμερισμάτων έγινε διπλάσιος με την προσθήκη σ' αυτά γυμναστηρίου, που είχε ως πρότυπο την ελληνική παλαίστρα. Οι προσθήκες αυτές στα δημόσια λουτρά ήταν αποτέλεσμα του πάθους που έτρεφαν οι Ρωμαίοι για την πολυτέλεια και την επίδειξη.

Η νέα αυτή διαίρεση και διάταξη εξασφάλιζε στον επισκέπτη, εκτός από φυσική ευεξία, απολαύσεις του ματιού και του πνεύματος, με τους κήπους, τα σκιερά μέρη, τα τρεχούμενα νερά, τις στοές για περιπάτους, τις εξέδρες για ανάπαυση και συζητήσεις. Υπήρχαν επίσης αρένες, αμφιθέατρα για αθλητικές ασκήσεις, αίθουσες διαλέξεων, βιβλιοθήκες και μουσεία.

Οι θέρμες στη Ρώμη υπήρξαν κέντρα διαλογισμού, μελέτης, αλλά ταυτόχρονα και εντευκτήρια των αργόσχολων.

Τα ερείπια των θερμών της Πομπηίας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της τέχνης με την οποία στόλιζαν τα δημόσια λουτρά οι Ρωμαίοι. Κάλυπταν τους τοίχους των στοών που πλαισίωναν την παλαίστρα με ζωγραφίες της εκπληκτικής αρχιτεκτονικής της αλεξανδρινής τεχνοτροπίας. Το μαύρο δάπεδο στις αίθουσες μαγεύει κάθε επισκέπτη. Οι θόλοι είχαν ανάγλυφα αραβουργήματα με ερωτικές παραστάσεις και δελφίνια που ήταν απόλυτα εναρμονισμένα με τον προορισμό του χώρου. Η αίθουσα ψυχρολουσίας στις θέρμες του Stabies είχε τοιχογραφίες με παραστάσεις ανθισμένου κήπου με ποικιλία πουλιών.

Οι στοές ήταν στηριγμένες πάνω σε γιγαντιαίους κίονες από γρανίτη και πορφυρίτη. Πλάκες πολύχρωμου μαρμάρου κάλυπταν το δάπεδο και τα φατώματα. Οι δεξαμενές είχαν στο εσωτερικό τους μαρμάρινη επένδυση. Οι λουτήρες ήταν πελώριοι, λαξευμένοι από τις καλύτερες ποιότητες μαρμάρου και πορφυρίτη. Ήταν πραγματικά αριστουργήματα τέχνης τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση.

Οι λαμπτήρες ήταν επίσης αριστουργήματα μαρμαρογλυπτικής και αργυροχρυσοχοϊκής τέχνης. Πολύτιμα αγγεία, προτομές και αγάλματα ήταν διάσπαρτα μέσα στις στοές, στους κήπους και στις γωνίες των τοίχων μέσα στις αίθουσες. Το αριστούργημα αυτό της υψηλής τέχνης συμπλήρωνε το πυκνό πλήθος των λουομένων.

Εκπληκτικό είναι επίσης το μέγεθος των θερμών. Οι θερμές του Καρακάλλα κάλυπταν 118.000 τ.μ. και τους Διοκλητιανού 130.000 τ.μ.

Όσο για τις κοινωνικές συναναστροφές που χαρακτηρίζουν αυτούς τους χώρους, άρχισαν να αναπτύσσονται από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι ρωμαϊκές θερμές, ορισμένες από τις οποίες ήταν πολύ μεγάλης κάτοψης και μπορούσαν να εξυπηρετήσουν μέχρι 2.000 άτομα συγχρόνως, διέθεταν βιβλιοθήκες και χώρους πολλαπλών χρήσεων όπως θα λέγαμε σήμερα. Ήταν σημείο συνεύρεσης διαφόρων κοινωνικών τάξεων, σε μια "επίδειξη" δημοκρατίας του ρωμαϊκού κράτους. Ο συγκλητικός μπορούσε να καθίσει δίπλα στον απλό πολίτη, συζητώντας όσα αφορούσαν το δημόσιο βίο στη διάρκεια του λουτρού.

Πολύ συχνά είναι και τα αγάλματα των Μουσών, η εμφάνιση των οποίων παραπέμπει στη δροσερή ατμόσφαιρα του Ελικώνα, όπου κατοικοέδρευαν, συνεισφέροντας, έτσι, στην ψυχική ευεξία που επεδίωκε να μεταδώσει στους λουόμενους το περιβάλλον των λουτρών.

Όσο για τα πορτραίτα θνητών, αυτοκρατόρων ή επιφανών πολιτών, η ανάθεσή τους σε χώρους πολυπληθούς συνάθροισης, όπως οι θερμές, τόνιζε τη σημασία των τιμωμένων για το κοινωνικό σύνολο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θερμές ελάμβαναν τον χαρακτήρα του «επιφανεστάτου τόπου» των τιμητικών επιγραφών, οι οποίες διευθετούσαν τα σχετικά για την ανάθεση των αγαλμάτων.

Συχνά, οι μεγάλες θερμές χρησίμευαν και ως μουσεία, ως χώροι, δηλαδή, οι οποίοι στέγαζαν γλυπτά παλαιότερων εποχών, φερμένα από άλλες περιοχές, τα οποία είχαν αποκτήσει τον "μουσειακό", με την σύγχρονη έννοια, χαρακτήρα.

Τα λουτρά της Πομπηίας

Από τα ερείπια της αρχαίας Πομπηίας αντλούμε πληροφορίες για τον τρόπο κατασκευής των ρωμαϊκών λουτρών και των βαλανείων.

Εκεί συναντάμε τον παλιότερο τύπο λουτρών, τα οποία στα λατινικά ονομάζονταν *lavatrina*. Αυτά αποτελούνταν από ένα μόνο δωμάτιο, δίπλα στο μαγειρείο, που είχε κρουνούς θερμού και ψυχρού νερού. Τα "παλιά" λουτρά της Πομπηίας αποτελούνταν από δύο χωριστές εγκαταστάσεις, μία για τους άνδρες και μία για τις γυναίκες, μ' ένα κοινό ενδιάμεσο διαμέρισμα για τις υδαταποθήκες, τις εστίες και τους λέβητες.

Ο απλός αυτός τύπος λουτρού εξελίχθηκε σταδιακά σε πολυτελέστερο, που περιλάμβανε λαξευτούς λουτήρες και άλλα εξαρτήματα.

Αργότερα υιοθετούν τον τύπο του ελληνικού βαλανείου, για το οποίο χρειάζονται τουλάχιστον τρεις αίθουσες: μία για την εφίδρωση και το ζεστό λουτρό, την οποία αποκαλούσαν *caldarium* (το πυριατήριο), μία για το ψυχρό λουτρό, που το ονόμαζαν *frigidarium*, και μία τρίτη που βρισκόταν ανάμεσα στις δύο άλλες, το *tepidarium*, στην οποία διατηρούσαν μία μέση θερμοκρασία.

Οι λουόμενοι έμεναν αρκετή ώρα στο *tepidarium* πριν μπουν στο πυριατήριο, αλλά και κατά την έξοδό τους απ' αυτό, πριν μπουν στο *frigidarium*.

Χρησιμοποιούσαν την ίδια αίθουσα και ως αποδυτήριο, καθώς και για τις εντριβές του σώματος με έλαια στην περίπτωση που η εγκατάσταση δεν είχε ειδικούς θαλάμους (*apodyterium* και *unetorium*).

Σε πολυτελείς κατοικίες της Πομπηίας, όπως π.χ. στην έπαυλη του Διομήδη, βρέθηκαν τέτοιες λουτρικές εγκαταστάσεις.

Σ' αυτές, το *caldarium* είναι κτισμένο πάνω από έναν υπόγειο θάλαμο στον οποίο βρισκόταν η φωτιά. Οι τοίχοι του ήταν διπλοί και στο μεταξύ τους κενό κυκλοφορούσε ο ζεστός αέρας που έβγαινε από τον υπόγειο θάλαμο. Είχαν επίσης έναν λουτήρα ευρύχωρο και ανάκλιτρα για την εφίδρωση. Παραπλεύρως του *caldarium* υπήρχε ένα μικρό ξεχωριστό διαμέρισμα που ήταν πάνω ακριβώς από την εστία του υπογείου, όπου υπήρχαν δύο λέβητες, ο ένας πάνω στον άλλο. Οι λέβητες ήταν συνδεδεμένοι μεταξύ τους και με τους κρουνοί του λουτήρα με σωλήνες. Η έξυπνη αυτή διάταξη επέτρεπε στο ζεστό νερό του κάτω λέβητα να διοχετεύεται στο λουτήρα, να αναπληρώνεται από χλιαρό νερό του επάνω λέβητα και έτσι να ετοιμάζεται το λουτρό χωρίς χρονοτριβή στη σωστή θερμοκρασία.

Πολλές φορές χρησιμοποιούσαν για τη θέρμανση των λουτήρων ελικοειδείς χάλκινους σωλήνες σαν αυτούς που χρησιμοποιούμε σήμερα.

Το *caldarium* επικοινωνούσε με τους άλλους δύο θαλάμους, *tepidarium* και *frigidarium*.

Στον τελευταίο θάλαμο υπήρχε ένας ευρύχωρος λουτήρας βάθους 1 μ. έως 1,20 μ., που είχε εσωτερικές σκάλες για να διευκολύνει την κάθοδο των λουομένων, καθώς επίσης και μαρμάρινη αναβάθρα για να

κάθονται εκεί οι λουόμενοι όταν βρίσκονταν μέσα στο νερό. Το νερό έμπαινε στη δεξαμενή από ένα μεγάλο κρουνό και έβγαινε από κάποιον άλλο κρουνό που βρισκόταν σε συγκεκριμένο ύψος. Έτσι ανανεωνόταν το νερό συνεχώς, χωρίς να ξεχειλίζει η δεξαμενή. Ένας τρίτος κρουνός βρισκόταν στον πυθμένα της δεξαμενής για την πλήρη και τελική εκκένωσή της.

Το *caldarium* είχε χωρητικότητα 8-10 ατόμων. Στη μέση του θόλου υπήρχε μία πόρτα που άνοιγε με αλυσίδα για να φεύγουν κατά διαστήματα ο θερμός αέρας και οι υδρατμοί. Με τον τρόπο αυτό κανόνιζαν και τη θερμοκρασία ανάλογα με τις προτιμήσεις των λουομένων.

Το *tepidarium*, εκτός από πολυτελή διακόσμηση με γλυπτές παραστάσεις, είχε καθίσματα και ένα μεγάλο ανάκλιτρο για εντριβές και επαλείψεις.

Το *frigidarium* περιείχε μία δεξαμενή (λουτήρα ψυχρού νερού) που είχε διάμετρο 4,50 μ. και βάθος 1,20 μ. περίπου.

Σε ορισμένα δημόσια ρωμαϊκά βαλανεία, όπως και στα "νέα" λουτρά της Πομπηίας, υπήρχαν ιδιαίτεροι θάλαμοι και για ατομικό πλύσιμο.

Οι θάλαμοι αυτοί ήταν οπωσδήποτε απαραίτητοι στις θέρμες των μεταλλικών πηγών, τις οποίες χρησιμοποιούσαν για ιαματικούς σκοπούς.

Τα δημόσια λουτρά λειτουργούσαν κατά κανόνα από τη 1.00 μ.μ. μέχρι τη δύση του ηλίου. Υπήρχαν όμως εποχές κατά τις οποίες επιτρέπονταν και τα νυχτερινά λουτρά. Έτσι, στα "παλιά" λουτρά της Πομπηίας βρέθηκαν 1348 απλές λυχνίες και μία με επτά θρυαλλίδες.

Τα ρωμαϊκά λουτρά στον ελλαδικό χώρο

Οι ανασκαφικές έρευνες στην Ελλάδα έφεραν στο φως πλήθος λουτρικών εγκαταστάσεων της ρωμαϊκής εποχής, οι περισσότερες, όμως, είναι απομεινάρια περασμένων μεγαλείων. Ελάχιστες εξ αυτών διατηρούν μέρος της παλιάς τους αίγλης. Δύο απ' αυτές έχουν σώσει μέρος του γλυπτού τους διακόσμου και μπορούν να υποστηρίξουν με απτά παραδείγματα τα παραπάνω.

Οι Θέρμες Α΄ του Άργους, δίπλα στο θέατρο, ανασκάφηκαν από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή τη δεκαετία του '50. Στο φως ήρθαν πάνω από 180 αγάλματα σε πολύ καλή κατάσταση και πλήθος θραυσμάτων, τα οποία χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στην πρώτη οικοδομική φάση του κτιρίου, τον 2ο αιώνα μ.Χ. Η εικονογραφία των γλυπτών καλύπτει ένα ευρύ φάσμα της ελληνικής μυθολογίας και ανάμεσά τους βρίσκονται ρωμαϊκά αντίγραφα κλασικών έργων.

Παρόμοια εικόνα μας δίνουν οι επίσης εντυπωσιακά σωζόμενες μεγάλες θέρμες του Δίου, όπου διατηρήθηκαν, μεταξύ άλλων, σε άριστη κατάσταση σύνταγμα γλυπτών με την οικογένεια του Ασκληπιού και πορτραίτα ανδρών της εποχής, αδιάψευστες μαρτυρίες της οικονομικής ευρωστίας των κατοίκων του.

Η ανεύρεση τόσων πολλών σημαντικών γλυπτών στις μεγάλες σωζόμενες θέρμες στον ελλαδικό χώρο των ρωμαϊκών χρόνων φανερώνει, πέρα από το ενδιαφέρον των ανθρώπων της εποχής για την ευκοσμία των χώρων συνάθροισής τους γενικότερα και των λουτρών τους ειδικότερα, και την ευμάρεια των σημαντικών αστικών κέντρων της εποχής. Ίσως τελικά, ο συγχρωτισμός Ελλήνων και Ρωμαίων στην Ελλάδα να μην ήταν τόσο αρνητικός, όσο παρουσιαζόταν στο παρελθόν, ακριβώς όπως καθόλου αρνητικός δεν φαίνεται να ήταν ο συγχρωτισμός ανθρώπων διαφόρων φυλών και τάξεων στις υγρές αίθουσες των λουτρών.

Τα μεγάλα λουτρά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής δεν ήταν μόνο τόποι για καθαρισμό του σώματος όπως προαναφέρθηκε, αλλά επίσης κέντρα της κοινωνικής ζωής και γενικά τόποι συνάντησης. Εκτός από τις ψυχρές και θερμές δεξαμενές νερού, τα μεγάλα λουτρά συνδέονταν επίσης με γυμναστήρια και μερικές φορές βιβλιοθήκες.

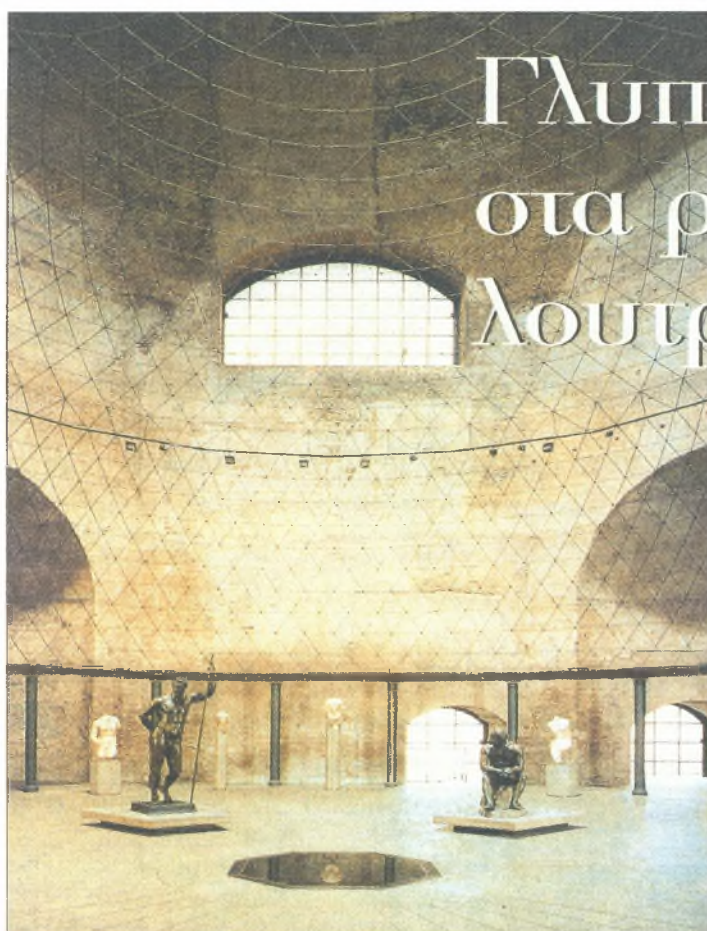
Τέτοια λουτρά στις διάφορες πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν τυπική έκφραση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και έτσι δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι δεν ήταν τόσο διαδεδομένα στις ανατολικές επαρχίες, όπως στη Συρία και την Αίγυπτο, όπου οι λαοί δεν είχαν αφομοιωθεί τελείως.

Στην Εγγύς Ανατολή μπορούμε να διαπιστώσουμε σε κτίρια του 5ου και του 6ου αιώνα ότι ο αθλητισμός και η κολύμβηση σε δημόσιους χώρους όπως στα λουτρά αντίκεινται στον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Τα λουτρά αυτά δεν διαθέτουν δεξαμενές ψυχρού νερού (*frigidarium*), αλλά μόνο ένα μεγάλο νάρθηκα. Μικρή μόνο απόσταση τα χωρίζει από τον τύπο των ισλαμικών λουτρών, τα οποία ήταν συνήθως σχεδιασμένα με

τρούλους στους νάρθηκες και ως διπλά λουτρά, χωριστά για άντρες και γυναίκες.

Η παράδοση των ελληνορωμαϊκών λουτρών ωστόσο συνεχίστηκε χωρίς διακοπές στα μεγάλα κέντρα της Ανατολής, όπως στην Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια, όπου επικρατούσε το ελληνικό στοιχείο, δηλαδή τα λουτρά δεν έπαυσαν να λειτουργούν ακόμη και μέχρι τον 6ο και 7ο αιώνα μ.Χ. Ίσως σ' αυτό οφείλονται και οι ελάχιστες μαρτυρίες για καινούργιες κατασκευές λουτρών αυτήν την εποχή.

Επίσης στην Αλεξάνδρεια τα παλαιά ρωμαϊκά λουτρά συνέχισαν να λειτουργούν πιθανά μέχρι την αραβική κατάκτηση, πολλά μάλιστα και αργότερα. Σύμφωνα μάλιστα με τον θρύλο της πυρπόλησης της περίφημης βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας κατά διαταγή του χαλίφη Ομάρ τα λουτρά θερμαίνονταν επί ένα εξάμηνο από τα βιβλία της, γεγονός που υποδηλώνει την πιθανή συνέχιση της χρήσης των παλαιών λουτρών.

*Ρωμαϊκές θέρμες Διοκλητιανού 300 μ.Χ.
Μουσείο θερμών, Ρώμη*

Κεφάλαιο 3ο

Τα Βυζαντινά Λουτρά

"Βαλανεΐον", "Λουτρόν", "Λούσμα"

Τα λουτρά κατά τους βυζαντινούς χρόνους ήταν δημόσια, ιδιωτικά ή και μοναστηριακά. Τα δημόσια κτίζονταν σε κεντρικά σημεία των πόλεων, τα δε ιδιωτικά ή *πριβάτα* στις κατοικίες των ευπόρων ευγενών. Κανονισμοί και νόμοι ρύθμιζαν θέματα σχετικά με το ύψος του κτίσματος, την άμεση γειτνίαση με τα άλλα σπίτια, κ.α.

Οι Βυζαντινοί τα αποκαλούσαν και *λούσμα*, ενώ συχνά χρησιμοποιείτο και ο όρος *βαλανεΐο*. Τα κείμενα ιστορικών αναφέρουν τον διαχωρισμό του λουτρού σε τρία διαμερίσματα, το πρώτο, το μέσο και το τρίτο. Στα μεγάλα λουτρά υπήρχε ο προθάλαμος, ο χώρος των αποδυτηρίων - τα *αποδυτά* ή *απόδυτρα* - και στη συνέχεια το *ψυχρολούσιο* ή *κρύον* ή *frigidarium*, όπου γινόνταν η προετοιμασία. Μετά ακολουθούσε το *χλιαροψύχριο* ή *tepidarium*, όπου γινόταν ο καθαρισμός και στο τέλος ο θερμός χώρος, ο οποίος αποκαλείτο *εσώτερος*, *ενδότερος* *θόλος* ή *ζεστόν* ή και *caldarium*, όπου γινόταν η εφίδρωση και ο καθαρισμός. Το κτίσμα ήταν εφοδιασμένο με δεξαμενή θερμού και ψυχρού ύδατος, την *κολυμβήθρα* ή *κόλυμβο* ή *δεξαμενή*.

Οι Βυζαντινοί έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον για τα λουτρά. Σε κάθε πόλη υπήρχαν δημόσια βαλανεία, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από τα ερείπια που έχουν βρεθεί όσο και από τα συγγράμματα των βυζαντινών λογίων. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, όταν ήταν εξόριστος, έγραφε παραπονούμενος ότι ζούσε «*απορία αναγκαία και μηδέ βαλανείω χρήσθαι δυνάμενος*» (P.C. 52, 592). Στην εποχή του Θεοδοσίου Β' υπήρχαν στο Βυζάντιο οκτώ μεγάλα δημόσια λουτρά και 153 ιδιωτικά.

Τα σπουδαιότερα λουτρά της Κωνσταντινούπολης, όπως τα καταγράφει ο Penzer στο έργο του *The Harem*, ήταν του Ζεύξιππου, από τα πολύτιμα υλικά του οποίου (μάρμαρο, γρανίτης, πορφυροί κίονες) χρησιμοποίησε ο Φατίχ για να οικοδομήσει το τέμενος που φέρει το όνομά του.

Άλλα σημαντικά λουτρά ήταν της Αναστασίας, του Αχιλλέα, των Βλαχερνών, του Αρκαδίου και του Κωνσταντίνου. Το τελευταίο μάλιστα ανακαινίστηκε από τον Φατίχ και μετονομάστηκε σε Τσουκούρ χαμάμ.

Το πιο περίφημο ιερό λουτρό ήταν αυτό των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο περιγράφεται λεπτομερώς στην Έκθεση «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (944-959) και κατεστράφη το 1070. Αυτό το λουτρό είχε έναν νάρθηκα, μία κύρια αίθουσα με θόλο σε μορφή τρίκογχου και πίσω τον χώρο με τη δεξαμενή ζεστού νερού. Η τρουλωτή αίθουσα είχε πλούσια διακόσμηση με εικόνες, και στο μέσο βρισκόταν μια μεγάλη δεξαμενή, που έπαιρνε το νερό της από μια μαρμάρινη ανάγλυφη εικόνα της Θεοτόκου με οπές στα χέρια. Ο εσωτερικός χώρος με τη δεξαμενή ζεστού νερού έφερε το όνομα του Αγίου Φωτεινού.

Λουτρό Αλατιά, Βέροια (15ος αι.)

Οι αυτοκράτορες επισκέπτονταν, σύμφωνα με την Έκθεση «Περί βασιλείου τάξεως», το λουτρό αυτό τακτικά. Πήγαιναν εκεί σε ακολουθία, προσκυνούσαν τις εικόνες, πλένονταν στον εσωτερικό χώρο και μετά καταδύονταν στη μεγάλη δεξαμενή της τρουλωτής αίθουσας τρεις φορές πανηγυρικά, ενώ οι παρόντες έψαλλαν την εκτενή. Στον ίδιο χώρο υπήρχε και το ίδρυμα μιας αδελφότητας, η οποία τακτικά εόρταζε την Θεία Λειτουργία με κοινό λουτρό. Τα άσματα που έψαλλαν έχουν αποσπασματικά διασωθεί και υπογραμμίζουν τη στενή σχέση της κατάδυσης στο λουτρό με τη βάπτισή του Ιησού στον Ιορδάνη.

Οι Βυζαντινοί φρόντιζαν για την καθαριότητά τους και την περιποίηση του σώματός τους πηγαίνοντας στα λουτρά, τα οποία, εκτός

από χώροι καθαριότητας και ευχαρίστησης, ήταν και χώροι κοινωνικής ζωής, κυρίως για τις γυναίκες, οι οποίες, ζώντας περιορισμένη και χωρίς πολλές ευκαιρίες για έξοδο ζωή, είχαν την δυνατότητα εδώ να συζητήσουν, να επιδειχθούν και συχνά να τραγουδήσουν και να χορέψουν.

Οι Βυζαντινοί, στον χλιαρό χώρο του λουτρού, άλειβαν το σώμα τους με λάδι ή κρασί και άλλες αρωματικές ουσίες, για να αποφύγουν την εκδήλωση εξανθημάτων. Στη συνέχεια, έμπαιναν στον θερμό χώρο όπου γινόταν η κύρια διαδικασία του λουτρού. Αφού ίδρωναν, τρίβονταν με το τρίπτρο (υφασμάτινο γάντι), μετά με σπαρτίον (ίνες σπάρτου) ή με ύσσωπο και μετά σαπουνίζονταν με σαπούνι (το ονόμαζαν και "γαλλικό", γιατί το πήραν από τους Γάλλους) ή παλιότερα με νίτρο. Το πλύσιμο μπορούσε να γίνει και στην εμβατή, τη δεξαμενή με το ζεστό νερό. Το τελευταίο στάδιο του λουτρού ήταν η είσοδος στο ψυχρόν, τη δεξαμενή με το κρύο νερό. Στη συνέχεια σκουπίζονταν, αλείβονταν με μύρα και αποσύρονταν στα διαμερίσματα ανάπαυσης, όπου έπιναν τονωτικά ποτά και συχνά έτρωγαν.

Βυζαντινό λουτρό, Κάστρο Ιωαννίνων 13^{ος} αι.

Η επίσκεψη στο λουτρό αποτελούσε εκδήλωση της κοινωνικής ζωής, αλλά και πηγή ευχαρίστησης. Άνοιγαν στη 1 μ.μ. – 2 μ.μ. το μεσημέρι και λειτουργούσαν μέχρι και τις νυχτερινές ώρες. Η αμοιβή για την επίσκεψη στο λουτρό ονομαζόταν *βαλανικόν*. Τα χρηστικά αντικείμενα, που ο λουόμενος έφερνε μαζί του, ονομάζονταν *λουτρικά* και περιελάμβαναν το *επιχυτάριο* και τον *κάδο*, υφάσματα για την

κάλυψη του σώματος, όπως *ποδεκμάγια*, *προσόψια* και *πεστεμάλ*. Επίσης, συνηθισμένη ήταν η *ζύστρα* ή *ζύστρο* ή και *κτένιο* και η *μυροθήκη*.

Σ' όλες τις πόλεις του Βυζαντινού Κράτους υπήρχαν αρκετά δημόσια λουτρά για την εξυπηρέτηση όλων των κατοίκων, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, επάγγελμα ή φύλο. Αναμφίβολα λοιπόν τα δημόσια λουτρά ήταν βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο και μια από τις πιο σημαντικές εξυπηρετήσεις των πόλεων, που εξασφάλιζαν την καθαριότητα, τις κοινωνικές επαφές και την ευχαρίστηση των πολιτών.

Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες φρόντιζαν για την ανέγερση των δημοσίων λουτρών και στη συνέχεια η Πολιτεία κάλυπτε τη δαπάνη συντήρησης και λειτουργίας τους. Στα δημόσια λουτρά του Βυζαντίου οι πολίτες, άνδρες και γυναίκες, μπορούσαν να λουστούν δωρεάν. Όπως στη Ρώμη, έτσι και στο Βυζάντιο, τα δημόσια λουτρά ήταν -συνήθως- κτίσματα καλοφτιαγμένα και επιβλητικά.

Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν - εκτός από τα δημόσια λουτρά - και ιδιωτικά ή πριβάτα, καθώς και μοναστηριακά, κτισμένα μέσα στον περίβολο των μοναστηριών ή κοντά σ' αυτά. Πλούσιοι πολίτες με μεγάλη επιρροή, όπως ο Θ. Μετοχίτης ή ο Χούμνος ήταν συνήθως ιδιοκτήτες πολυτελών λουτρών.

Τα δημόσια λουτρά, κτίρια συνήθως ωφελιμιστικού χαρακτήρα, βρίσκονταν κατά κανόνα σε κεντρικά σημεία των πόλεων, ενώ τα ιδιωτικά κτίζονταν στις αστικές κατοικίες ή στις επαύλεις των ιδιοκτητών τους. Πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι δεν ήταν όλα τα λουτρά του ίδιου επιπέδου. Δίπλα στα αξιοπρεπή δημόσια λουτρά των πόλεων υπήρχαν αρκετές κατώτερες λουτρικές εγκαταστάσεις, συνήθως ιδιωτικές.

Τα λουτρά που βρίσκονταν κοντά στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, είτε ήταν καινούργιες εγκαταστάσεις είτε συντηρημένα τμήματα παλαιότερων λουτρώνων, συνέχισαν να λειτουργούν προσελκύοντας τον κόσμο και εξυπηρετώντας νέους στόχους και σκοπιμότητες. Οι σχέσεις ρωμαϊκών θερμών και παλαιοχριστιανικής βασιλικής καλύπτουν ένα πολύ ευρύ φάσμα.

Αναφορικά με τις σχέσεις χριστιανικής λατρείας και λουτρού είναι σημαντική η πληροφορία του Σωζόμενου, που αναφέρει ότι στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα μ.Χ., όταν οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης έμαθαν την απόφαση του Αρκαδίου να εξορίσει τον Ιωάννη Χρυσόστομο, αποχώρησαν από την εκκλησία και γιόρτασαν το Πάσχα

μέσα σε γειτονικό βαλανείο. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι από την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ο κοινωνικός ρόλος της Αγοράς (Forum) είχε μετατοπιστεί στα θέατρα, στα στάδια και στα βαλανεία. Η ανέγερση λοιπόν βασιλικών σε χώρους όπου υπήρχαν ήδη ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά δημόσια λουτρά έδωσε πιθανόν λύση σε χωροταξικά προβλήματα της παλαιοχριστιανικής πόλης.

Οι συνήθειες λούσης της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι όμοιες με τις ρωμαϊκές και τα βαλανεία διατηρούν τους τρεις κύριους χώρους τους, που είναι: το *terpidarium*, το *caldarium* και το *frigidarium*. Οι χώροι αυτοί ήταν συνήθως ορθογώνιοι και κατέληγαν σε κόγχες. Το κυρίως κτήριο των λουτρών είχε υποδομή για την θέρμανση του νερού, υπόκαυστα και αποθήκες. Υπήρχαν ακόμη: μία αίθουσα αναμονής, που οδηγούσε στα αποδυτήρια, καθώς και διάφοροι βοηθητικοί χώροι.

Το νερό που τροφοδοτούσε τους χώρους του λουτρού θερμαινόταν στο καζάνι ή *χάλκωμα* ή *χαλκίον*. (Στοιχεία σχετικά με την κατασκευή του καζανιού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας παραθέτει ο Σταλίδης Κωνσταντίνος). Η θέρμανση των χώρων γινόταν μέσω των υπόκαυστων, ενώ σαν καύσιμη ύλη χρησιμοποιούσαν ξύλα, ξυλάνθρακες ή και πετρέλαιο.

Ο ιστορικός Προκόπιος, στο έργο του «*Περί κτισμάτων*», θεωρεί την ύπαρξη βαλανείων χαρακτηριστικό «*πόλεως μεγάλης και ευδαίμονος*.» Την εποχή αυτή ωστόσο υπήρχαν δημόσια λουτρά σ' όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας, μεγάλες και μικρές, που λειτουργούσαν όλες τις ημέρες της εβδομάδας και μερικές φορές ακόμη και τις Κυριακές. Η λειτουργία των λουτρών σταματούσε μόνο σε περίπτωση μεγάλης ανομβρίας, σεισμού ή πολέμου. Από τα ρωμαϊκά ήδη χρόνια η συμμετοχή των πολιτών στα μεικτά λουτρά - *mixta* ή *communia balnea* - θεωρούνταν ένδειξη ηθικής χαλαρότητας.

Γι' αυτό ακριβώς οι ευυπόληπτες Ρωμαίες που ήθελαν να διατηρήσουν την καλή τους φήμη δεν πήγαιναν ποτέ σ' αυτά. Οι αυτοκράτορες Αδριανός, Μάρκος Αυρήλιος και Αλέξανδρος Σεβήρος απαγόρεψαν μάλιστα δια νόμου την συνήθεια των μεικτών λουτρών, που αργότερα στην παλαιοχριστιανική περίοδο στιγματίζεται από τον Ιωάννη Χρυσόστομο και άλλους εκκλησιαστικούς πατέρες.

Τα περισσότερα λουτρά της πρωτοβυζαντινής περιόδου ήταν **δίδυμα**, για τον διαχωρισμό των φύλων. Πρόκειται δηλαδή για δύο πλήρη λουτρικά συγκροτήματα με ξεχωριστές συνήθως εισόδους, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά έχουν κοινά υπόκαυστα για λόγους

οικονομίας. Τον τύπο των διδύμων (διπλών) λουτρών τον βρίσκουμε και στα ρωμαϊκά αλλά τον συναντάμε πολύ αργότερα και στα μουσουλμανικά hamam. Όταν το λουτρό ήταν απλό, το πρόβλημα του διαχωρισμού των φύλων αντιμετωπιζόταν με διαφορετικά ωράρια λειτουργίας.

Τα λουτρά της πρωτοβυζαντινής περιόδου, εκτός από τη σημαντική θέση που κατείχαν, ως οικοδομήματα, στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων, εξασφάλιζαν τη σωματική καθαριότητα, τις κοινωνικές επαφές και την απόλαυση των περισσοτέρων κατοίκων, που ήταν, όπως μας πληροφορούν οι πηγές, μανιώδεις λουτρόφιλοι.

Στα ασκητικά ιδεώδη της μοναχικής ζωής ανήκει ήδη από την πρώιμη εποχή όχι μόνο η παραίτηση από διάφορες τροφές και την πολυτέλεια στην κατοικία και ένδυση, αλλά και η αλουσία. Παρ' όλα αυτά, δεν κατέστη δυνατόν να παραγκωνιστεί η πανάρχαια γνώση της ευλογημένης και ιαματικής δράσης του νερού. Έτσι στα μεσοβυζαντινά χρόνια, όταν σε όλη την αυτοκρατορία ιδρύεται μεγάλος αριθμός μοναστηριών, αντιμετωπίζεται το λουτρό με λιγότερη αυστηρότητα, ακόμη και αν το ιδεώδες της αλουσίας θεωρείται απαραίτητο, όπως π.χ. γράφει ο Θεόδωρος Στουδίτης τον 9ο αιώνα μ.Χ. Από την εποχή αυτή τα περισσότερα μοναστήρια διαθέτουν λουτρά για τους μοναχούς.

Όμως, ο αριθμός των λουτρών ανά έτος που επιτρεπόταν σε έναν μοναχό κανονιζόταν από το τυπικό και ήταν διαφορετικός από μονή σε μονή.

Επίσης, από φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες έγινε γνωστή η ύπαρξη των μοναστηριακών λουτρών. Αυτά ιδρύονταν στους περιβόλους των ναών, στους ξενώνες ή και κοντά ακόμα στους ναούς. Απ' αυτά όσα προορίζονταν για τους λαϊκούς λειτουργούσαν έξω από τους περιβόλους των ναών, ενώ όσα χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί ήταν μέσα στον περίβολο. Σπουδαίο δείγμα λουτρού προς χρήση των μοναχών είναι η μονή της Ζωοδόχου Πηγής στον Κιθαιρώνα, κοντά στο Δερβενοσάλεσι.

Στα περισσότερα μοναστήρια, τα λουτρά θερμαίνονταν μερικές μόνον ημέρες τον μήνα ή τον χρόνο και συνήθιζαν να τα ανοίγουν τις υπόλοιπες μέρες για το κοινό, έναντι πληρωμής και να εξασφαλίζουν έτσι ένα σταθερό εισόδημα για την μονή. Βέβαια, αυτό συνοδευόταν από την παρουσία λαϊκών στις μονές με τα γνωστά δυσάρεστα αποτελέσματα.

Μερικά μοναστήρια, όπως η Κοσμοσώτειρα του Αίνου, διέθεταν γι' αυτόν τον λόγο δύο λουτρά, ένα για τους μοναχούς και τους ασθενείς και ένα για το κοινό, το οποίο δύο φορές την εβδομάδα, Τετάρτη και Παρασκευή, λειτουργούσε για τις γυναίκες. Ακόμη και μερικά αυστηρά μοναστήρια, στα οποία απαγορεύονταν τα λουτρά, διατηρούσαν στα μετόχια τους λουτρά, τα οποία δεν προορίζονταν για τους μοναχούς, αλλά για τον πληθυσμό των γύρω χωριών. Και μάλιστα η Μεγίστη Λαύρα διέθετε λουτρό αποκλειστικά και μόνο για τους επισκέπτες της Μονής.

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο όμως, όπως παρατηρεί ο Cyril Mango, τόσο τα κείμενα όσο και τα κτίσματα μας βεβαιώνουν ότι τα λουτρά δεν διατηρούν πια τη σημασία που είχαν κατά τη ρωμαϊκή ή την παλαιοχριστιανική εποχή. Άμεση συνέπεια της κοινωνικής και πολεοδομικής υποβάθμισης των μεσοβυζαντινών λουτρών ήταν η μείωση του αριθμού αλλά και του μεγέθους τους, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες. Τα λουτρά κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο περιορίζουν τις λειτουργίες τους σε απλές και μόνο λούσεις.

Βυζαντινό λουτρό, Σπάρτη 11^{ος} – 12^{ος} αι.

Η αρχιτεκτονική των δημοσίων λουτρών των πόλεων της μεσοβυζαντινής περιόδου, όπως και όλων των μη εκκλησιαστικών μνημείων της ίδιας περιόδου, μας είναι σήμερα πολύ λίγο γνωστή. Αν και οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές δεν λείπουν, το θέμα παραμένει

σκοτεινό, επειδή τα παραδείγματα των δημοσίων λουτρών της μεσοβυζαντινής περιόδου που έχουν διασωθεί είναι ελάχιστα.

Για την ανέγερση των λουτρών κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο φρόντιζαν συνήθως οι μητροπολίτες. Υπήρχαν όμως και δημόσια βαλανεία που ανήκαν σε ιδιώτες και νοικιάζονταν, ή άλλα που ανήκαν σε μοναστήρια τα οποία νέμονταν τις προσόδους τους.

Στην Ελλάδα διασώθηκαν, σε μέτρια ή κακή κατάσταση, μόλις έξι δημόσια μεσοβυζαντινά λουτρά, της Θεσσαλονίκης, της Κορίνθου, βόρειο και νότιο, της Σπάρτης, της Παραμυθιάς και του κάστρου των Ιωαννίνων.

Σώθηκαν ακόμη και δύο μοναστηριακά λουτρά των μέσων χρόνων, σε καλύτερη μάλιστα κατάσταση από τα κοσμικά. Πρόκειται για το λουτρό της Ζωοδόχου Πηγής Δερβενοσάλεσι και της Καισαριανής.

Σε λίγα κείμενα αναφέρεται η "αλουσία" μερικών κληρικών ή κάποιων ασκητών. Στα περισσότερα βυζαντινά κείμενα όμως γίνεται λόγος για την υπερβολική συχνά λουτροφιλία των λαϊκών, των κληρικών, ακόμα και των μοναχών. Πληροφορίες για τις λούσεις των μοναχών και τα μοναστηριακά λουτρά βρίσκουμε στα αγιολογικά κείμενα και στα τυπικά των μονών.

Στο τυπικό της Αγίας Μονής Ναυπλίου, που συντάχτηκε το έτος 1143 από τον επίσκοπο Λέοντα, διαβάζουμε:

«Διαταττόμεθα δε και ημείς οι ανάξιοι κτήτορες ... λούεσθαι (τους μοναχούς) κατά σάββατον, άνευ της αγίας μεγάλης τεσσαρακοστής. Και τότε γαρ κατά το σάββατον το λεγόμενον του αγίου Λαζάρου λουέσθωσαν άπαντες μετά και του ηγουμένου.»

Ένα άλλο τυπικό από τη Μονή του Παντοκράτορα της Κωνσταντινούπολης ορίζει ότι οι μοναχοί πρέπει να λούζονται κάθε δεκαπέντε μέρες.

Στη μεταβυζαντινή εποχή, παρά την παρατηρούμενη ασυνέχεια των συνηθειών του αστικού βίου ως προς τα λουτρά - με τον περιορισμό των λειτουργιών τους σε απλές και μόνο λούσεις - φαίνεται ότι δεν υπήρξαν μεταβολές στην διάρθρωση των χώρων. Έτσι διατηρείται και στη νεότερη περίοδο ο τριμερής χαρακτήρας των χώρων λούσης. Μετά από ένα προθάλαμο και το αποδυτήριο, παρατάσσονται ένας χώρος

μέτρια θερμαινόμενος και ένας τρίτος, που καταλαμβάνεται από μία αβαθή δεξαμενή.

Όπως φαίνεται και από την σύγκριση των λουτρών της **Καισαριανής** (11ου αιώνα), του **Δερβενοσάλεσι** (11ου αιώνα) και της **Σπάρτης** (1100 - 1260), διατηρείται η αρχαία διάταξη των χώρων. Ο πρώτος "οίκος" στέγαζε το χλιαρόν ή χλιαροψύχριον και το αποδυτήριο - κάτι ανάλογο με το ρωμαϊκό *teridarium* -, ο δεύτερος το θερμόν ή ζεστόν - *caldarium* - και ο τρίτος την κολυμβήθρα, κόλυμβο ή δεξαμενή των βυζαντινών κειμένων (*frigidarium*).

Εξ άλλου, τα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά λουτρά χρησίμευσαν και ως πρότυπο για τα οθωμανικά *hamam*. Κάποιες διαφορές που υπάρχουν οφείλονται σε ειδικές διατάξεις του Κορανίου. Η βασικότερη απ' αυτές είναι ότι το πλύσιμο του σώματος πρέπει να γίνεται με νερό τρεχούμενο. Το βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που συνηθιζόταν στα ρωμαϊκά και βυζαντινά βαλανεία, αντικαταστάθηκε στα μουσουλμανικά λουτρά με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα, όπου ο λουόμενος πλένεται με νερό που τρέχει από στρόφιγγα (*musluk*).

Οι γυναίκες, τέλος, στο Βυζάντιο είναι γνωστό ότι ζούσαν πολύ περιορισμένη ζωή και είχαν ελάχιστες ευκαιρίες για έξοδο, κοινωνικές επαφές και δημόσιες εμφανίσεις. Έβγαιναν από τα σπίτια τους, όπως μας πληροφορεί ο Χρυσόστομος, για να πάνε στην εκκλησία ή στο λουτρό.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν τα όσα ειπώθηκαν πιο πάνω, γίνεται φανερό ότι στο Βυζάντιο, άντρες, γυναίκες και παιδιά, ακόμη και κληρικοί ή μοναχοί, πήγαιναν τακτικά στα βαλανεία και αφιέρωναν αρκετό χρόνο στην ιεροτελεστία του λουτρού.

Η αγάπη των Βυζαντινών για τα λουτρά, την καθαριότητα και τον καλλωπισμό του σώματος δημιούργησε - όπως ήταν φυσικό - μια ειδική κατηγορία επαγγελματιών. Έτσι ο υπεύθυνος των λουτρών λεγόταν **βαλανεύς**, αν διοικούσε αντρικά λουτρά, ή **βαλανεύτρια**, αν ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία των γυναικείων λουτρών. **Καψάριος** ήταν ο υπάλληλος των αποδυτηρίων που φρόντιζε για τη φύλαξη των ρούχων των λουομένων που έμπαιναν γυμνοί στους χώρους λούσης. Ο **λουτράρις** ή **λούστης** ή **περιχύτης** ήταν αυτός που βοηθούσε τον λουόμενο να ξεπλυθεί χύνοντας πάνω του χλιαρό νερό.

Το καμίνι του λουτρού το άναβε ο **εγκαύστης** ή **καμινάρις** ή **καμινάς**. Υπήρχε ακόμη και ο **δρωπακιστής** που φρόντιζε με τις αλοιφές και την επιδεξιότητά του για την αποτρίχωση των λουομένων.

Τα δημόσια λουτρά στο Βυζάντιο δεν ήταν μόνο χώρος συνάθροισης, απόλαυσης, φλυαρίας και καθαριότητας, αλλά ταυτόχρονα τόπος κατάλληλος για συνωμοσίες και δολοφονίες. Ο Φ. Κουκουλές, στο βιβλίο του «*Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*» τόμος Δ', Αθήνα 1951, γράφει:

«Την σύζυγόν του Φαύσταν ο Μ. Κωνσταντίνος, κατά τον χρονογράφο, εν λουτρών πυρώδη την ψυχήν απορρήξαι ποιεί, ο εγγονός του Ηρακλείου Κώνστας εν Σικελία εφονεύθη εν τω βαλανείω λουόμενος, Ρωμανός ο Αργυρός επνίγη εν τω λουτρών υπό των περί Μιχαήλ τον Παφλαγόνα συνωμοτών, εν τω λουτρών ομοίως εδολοφονήθη Ρωμανός ο Γ', Αλέξιος Γ' ο Μούρτζουφλος, κατά διαταγήν του πενθερού του, ετυφλώθη εν τω λουτρών».

*Η δολοφονία του Ρωμανού Γ' Αργυρού (1034)
Χειρόγραφο του Ιωάννη Σκυλίτση (12ος αι.)*

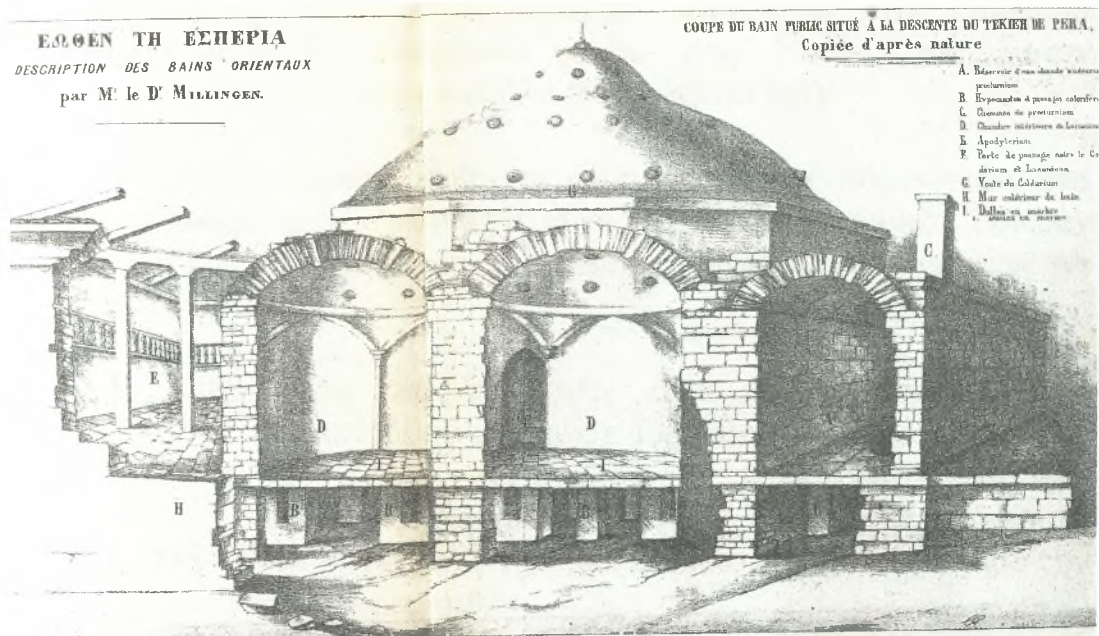
Κεφάλαιο 4ο

Τα Οθωμανικά Λουτρά

"Χαμάμ"

Οι μουσουλμάνοι κατακτητές γνώρισαν από τους Βυζαντινούς τα θερμά λουτρά που η χρήση τους ήταν διαδεδομένη σε ολόκληρη την Μικρά Ασία.

Τα λεγόμενα *τουρκικά λουτρά* ή *χαμάμ* δε διαφέρουν από τα ρωμαϊκά. Τα Οθωμανικά λουτρά υιοθέτησαν τη λουτρική παράδοση των Ρωμαίων, η οποία εξελίχθηκε μέσα από τα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας. Η κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τα ισλαμικά φύλα στο διάστημα από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα έφερε σε επαφή τους επιδρομείς με τα δημόσια λουτρά των βυζαντινών πόλεων.

Χαμάμ σε τομή, Χαρακτικό 19ου αι.

Όπως τα Βυζαντινά, έτσι και τα πρώιμα ισλαμικά λουτρά, τα τούρκικα χαμάμ δεν διέθεταν χώρους γυμναστηρίων (*palestrae*), αφού η έννοια της φυσικής εξάσκησης, που ήταν άλλοτε συνδεδεμένη με την επίσκεψη σε αυτό κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, απουσίαζε. Η λούση γινόταν σε ατομικούς λουτήρες, με χρήση άφθονου νερού, χωρίς όμως να υπάρχει εμβάπτιση σε πισίνα. Οι δραστηριότητες, που διαδραματίζονταν στο *frigidarium*, γίνονταν σε έναν μεγάλο χώρο αποδυτηρίου, όπου οι

λουόμενοι μπορούσαν να αναπαυθούν και να χαλαρώσουν, απολαμβάνοντας την παρέα των φίλων τους.

Τα χαμάμ αποτελούσαν κτίρια τυπικά του ισλαμικού κόσμου, απαραίτητο στοιχείο στην καθημερινή ζωή ενός μαχαλά μουσουλμανικής πόλης, καθώς το Κοράνι επέβαλε τη λούση και τις νύψεις στους πιστούς του θεωρώντας ότι εξαλείφει τα αμαρτήματα της ψυχής. Επιπλέον οι συνθήκες ύδρευσης, καθώς και οι οικονομικές συνισταμένες της εποχής, δεν άφηναν πολλά περιθώρια για ιδιωτικά λουτρά.

Ήταν κατά βάση δημόσια για την εξυπηρέτηση του κοινού, ενώ υπήρχαν μικρά ιδιωτικά στο σουλτανικό παλάτι και στις κατοικίες των αξιωματούχων. Ανήκαν εξ άλλου στα πρώτα έργα που οι Οθωμανοί κατασκεύαζαν μόλις κατακτούσαν μια πόλη, όπως για παράδειγμα το Bey Hamam της Θεσσαλονίκης, που κτίστηκε από τον Μουράτ Β' το 1444, λίγο μετά την τελική κατάκτηση της πόλης.

Τα χαμάμ μπορούσαν να τα επισκεφθούν και οι μη μουσουλμάνοι, ενώ σε κάποιες πόλεις καταγράφονται λουτρά με την επωνυμία "εβραϊκά", όπως το Γιαχουντί χαμάμ στη Θεσσαλονίκη, στην Κωνσταντινούπολη και στην Καβάλα (δεν σώζεται πια).

Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν τα λουτρά των Βυζαντινών στα εδάφη που κατέκτησαν κάνοντας σ' αυτά ελάχιστες μετατροπές. Έδωσαν μεγαλύτερη σημασία στις θέρμες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν κυρίως για θεραπευτικούς λόγους.

Τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί μόλις κατακτούσαν μια πόλη. Για παράδειγμα, ο σουλτάνος Μουράτ Β', το 1444, λίγα χρόνια μετά την τελική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, δίνει διαταγή να χτιστεί το πρώτο λουτρό της, το γνωστό ως Μπέη Χαμάμ, το οποίο μετά την απελευθέρωση της πόλης πήρε την ονομασία "Λουτρά Παράδεισος".

Για αυτό το λουτρό ο Ιωάννου Αναγνώστης σημειώνει: *«Διηρπάγησαν γαρ οι τούτων (των ναών) ύλαι και κτίσμασιν άλλοις προσετέθησαν καινοτέροις, και μάλιστα γε τω νυν επί μέσης της πόλεως ορωμένων και κοινώ βαλανεϊώ.»* Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην *«Περιήγηση»* του εγκωμιάζει την ομορφιά και την πολυτέλεια του Μπέη Χαμάμ και το παραβάλλει με το αντίστοιχο του Πιρ-ντεντε-Σουλτάν στην Σεβάστεια.

Κατακτώντας οι Οθωμανοί την Πόλη, πολλαπλασίασαν τον αριθμό των λουτρών, που υπήρχαν εκεί από τους βυζαντινούς χρόνους. Ο

πατριάρχης Κωνσταντίνος στην «Κωνσταντινάδα» του αναφέρει ότι ο Μεχμέτ ο Πορθητής για το τζαμί και πτωχοκομείο που έχτισε στην Πόλη χρησιμοποίησε μάρμαρα από το περικαλλές λουτρό του Ζευζίππου. Τον 17ο αιώνα ο Εβλιγιά Τσελεμπί υπολογίζει ότι υπήρχαν στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας 150 περίπου δημόσια και ιδιωτικά χαμάμ.

Το χαμάμ στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ανεξάρτητο κτίριο, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν ενταγμένο σε κουλιγιέ, δηλαδή σε κτιριακό συγκρότημα που περιελάμβανε τζαμί, μεντρεσέ, πτωχοκομείο και άλλα ευαγή και κοινωφελή ιδρύματα. Συνήθως η οικοδόμηση ενός χαμάμ οφειλόταν σε αφιέρωση, που ονομαζόταν βακούφι.

Σουλτάνοι, μέλη της σουλτανικής οικογένειας, ανώτεροι αξιωματούχοι αφιέρωναν εισοδήματά τους από επικαρπία φόρων στην ανοικοδόμηση, συντήρηση και λειτουργία των χαμάμ που ίδρυαν σε πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Δεν έλειπαν όμως και απλοί ιδιώτες, που έκαναν τέτοιες δωρεές, όπως ο Ρωμιός ορθόδοξος Καπαδόκης, ο οποίος στα μέσα του 19ου αιώνα έκτισε λουτρό για τους συμπατριώτες του Προκοπιανούς. Το όνομά του, η χρονολογία ανέγερσης του λουτρού παραμένουν χαραγμένα στην πινακίδα πάνω από την είσοδο του χαμάμ, γραμμένα ελληνικά και τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες, για να θυμίζουν την προσφορά του.

Λουτρό στη Ρόδο (1557)

Λουτρό στη Μυτιλήνη (19ος αι.)

Τα χαμάμ ήταν κατά βάση δημόσια κτίρια για την εξυπηρέτηση του κοινού, και τα οθωμανικά θεωρούνται ως τα τελειότερα από

αρχιτεκτονική άποψη. Υπήρχαν βεβαίως και τα χαμάμ στο σουλτανικό παλάτι, αλλά και ιδιωτικά στις κατοικίες αξιωματούχων. Τριακόσια λουτρά αναφέρει ότι υπήρχαν ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα σαράγια και τα κονάκια των επιφανών της Θεσσαλονίκης τον 17ο αιώνα, υπερβάλλοντας φυσικά ως προς τον αριθμό τους. Συνήθως οι πληροφορίες μας για την ύπαρξη χαμάμ σε κάποια ελλαδική πόλη, αν φυσικά δεν διατηρήθηκε το κτίσμα, προέρχονται κυρίως από περιηγητικά κείμενα δυτικών και από το κείμενο του Εβλιγιά Τσελεμπί.

Με την πάροδο του χρόνου προστέθηκαν ιδιωτικά λουτρά στα σεράι, στα μέγαρα των πλουσίων και στα κερβάν σεράι (ξενοδοχεία της εποχής). Τα χαμάμ έγιναν απαραίτητο είδος κάθε κατοικίας. Διακρίνονταν για την γλιδή και την πολυτέλειά τους. Πολύτιμα μάρμαρα, αλαβάστρινοι λουτήρες και χρυσοί κρουνοί με λεπτές διακοσμήσεις έδιναν μια άλλη αίσθηση στα λουτρά αυτά.

Το οθωμανικό χαμάμ αποτελείται:

A) Από μία τρουλωτή αίθουσα (τζαμεκιάν), τα αποδυτήρια, η οποία θερμαίνεται γλιαρά για να αλλάζουν τα ρούχα τους και να στεγνώνουν τις πετσέτες που χρησιμοποιούν οι λουόμενοι. Σε πολλά λουτρά η πρώτη αυτή αίθουσα διαθέτει συντριβάνι και ξύλινο υπερώο, όπου εκεί ήταν τα αποδυτήρια. Σ' αυτήν επίσης υπήρχε και το δωμάτιο εκείνου που διαχειριζόταν το λουτρό, του χαμαμτζή.

B) Από μια δεύτερη αίθουσα, το αντίστοιχο του ρωμαϊκού *teridarium* (σοουκλούκ στα τουρκικά), που θερμαίνεται μέτρια (20°- 30° C βαθμούς) και χρησιμεύει στο να συνηθίζει το σώμα τη ζέστη, προτού περάσει στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα. Υπήρχαν όμως και "γούρνες" στην αίθουσα αυτή για να μπορούν να πλυθούν όσοι δεν αντέχουν την πολλή ζέστη. Η αίθουσα διαθέτει και πεζούλια περιμετρικά, για να ξεκουράζονται οι λουόμενοι.

Γ) Τέλος, από την πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα, όπου η θερμοκρασία φτάνει τους 38°- 40° C, η οποία αντιστοιχεί στο ρωμαϊκό *caldarium* (σιτζακλίκ ή Ιτς χαμάμ = εσωτερικό λουτρό). Το δάπεδο στη μέση της αίθουσας υπερυψώνεται αρκετά, ώστε να σχηματιστεί αυτό που λέγεται γκιομπέκ τασί (ομφαλική πέτρα), όπου ξαπλώνεται κανείς μπρούμυτα για να του κάνουν οι ειδικοί υπάλληλοι του λουτρού εντριβές. Η αίθουσα αυτή κατά κανόνα διέθετε γούρνες όπου πλένονταν οι πελάτες.

Ο Αριστείδης Πασαδαίος υπογραμμίζει ότι κατά το Κοράνι το πλύσιμο του σώματος πρέπει να γίνεται με τρεχούμενο νερό. «Το

βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που εφαρμοζόταν σε ρωμαϊκές θέρμες, αντικαταστάθηκε στα μουσουλμανικά λουτρά (*hamam*) με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα (*kurna*: είδος μαρμάρινης ακίνητης λεκάνης) όπου περιχίεται κανείς με νερό που τρέχει από στρόφιγγα (*musluk*)». Ο ίδιος πιστεύει ότι αυτός υπήρξε και ο λόγος για τον οποίο δεν πολυχρησιμοποίησαν οι Οθωμανοί τα βυζαντινά λουτρά της Κωνσταντινούπολης.

Το κτίριο συμπληρώνεται με το θερμαντικό κέντρο (κουλχάν), το υπόκαυστο των Ρωμαίων, που βρίσκεται σε επαφή με την τρίτη αίθουσα και τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους υγιεινής (αποχωρητήρια), δωμάτιο αποτρίχωσης κλπ.

Οι ενδιάμεσες πόρτες των κυρίως χώρων του λουτρού ήταν συνήθως τοξωτές και χαμηλές και δεν υπάρχουν καθόλου παράθυρα ή φεγγίτες προκειμένου να μη διαφεύγει η ζέστη και ο ατμός. Το φως έμπαινε από τα πολυάριθμα στρογγυλά χοντρά τζάμια, που έμοιαζαν με πάτους μπουκαλιών ή βεντούζες, και τα οποία, ενσωματωμένα στους τρούλλους τους κτίσματος, τους διακοσμούσαν συγχρόνως εξωτερικά. Δεν υπήρχαν έπιπλα στα χαμάμ, παρά μόνο στην πρώτη αίθουσα του αποδυτηρίου και στους χώρους της ανάπαυσης, όπου τοποθετούνταν ντιβάνια για να ξεκουράζονται μετά το λουτρό τους οι πελάτες.

Τα περισσότερα λουτρά ήταν διπλά, δηλαδή χρησιμοποιούνταν συγχρόνως από άνδρες και γυναίκες. Στην περίπτωση αυτή είχαν κοινό υπόκαυστο. Υπάρχουν δύο τύποι διπλού χαμάμ. Τύπος Α: τα δύο λουτρά είναι τοποθετημένα το ένα πλάι στο άλλο. Τύπος Β: το ένα είναι συνέχεια του άλλου, με τα "εσωτερικά λουτρά" (τα θερμά) τους σε επαφή.

Η εποπτεία των λουτρών ενέπιπτε στην αρμοδιότητα του μουχτεσίμπε, ο οποίος πέραν των αγορανομικών ελέγχων για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς φρόντιζε και για την καλή λειτουργία των δημόσιων χώρων.

Τα Οθωμανικά λουτρά που κτίστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας συγκροτούν μια ιδιόμορφη κτιριολογική ενότητα. Συνηθέστερα είναι τα μονά (με εναλλάξ λειτουργία για άνδρες και γυναίκες) και μέγεθος μικρό, μεσαίο ή μεγάλο. Σπανιότερα και μεγάλου πάντα μεγέθους είναι τα διπλά, τα "δίδυμα", που λειτουργούν παράλληλα και για τα δύο φύλα. Χαρακτηριστικός είναι ο πλούτος των διακοσμητικών τους στοιχείων και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες οι κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες.

Αξιοσημείωτος είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα στο γυναικείο και το ανδρικό τμήμα διπλών λουτρών (cifte hamam), δεδομένου ότι τα ανδρικά υπερτερούν σε μέγεθος και διακόσμηση. Η διαφορά αυτή διακρίνεται εξωτερικά από τον μεγαλύτερο θόλο ή από τη διαφορά επεξεργασίας στα τύμπανα των δύο θόλων. Όταν το λουτρό είναι μονό και λειτουργεί διαδοχικά για τα δύο φύλα, ένα ύφασμα τοποθετημένο πάνω από την κεντρική είσοδο δηλώνει την ενεστωτική χρήση του και την προφανή απαγόρευση στα άτομα του αντίθετου φύλου.

Η τοιχοποιία δε διαφέρει από εκείνη των οθωμανικών κτιρίων. Στην πρώιμη περίοδο συναντάμε το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ αργότερα χρησιμοποιούνται λαξευτές πέτρες. Κατά τον 18^ο με 19^ο αιώνα γίνεται χρήση ακατέργαστων λίθων, επιχρισμένων με σοβά.

Οι χώροι του λουτρού στεγάζονται με ημικυλινδρικούς και ημισφαιρικούς θόλους και καλύπτονται από ισχυρά υδραυλικά κονιάματα, για την υγρασία και την συμπίκνωση υδρατμών. Συχνά οι τοίχοι κοσμούνται με ζώνες σταμπωτών φυτόμορφων στοιχείων, ανάγλυφων ή εμπιέστων στο κονίαμα. Οι χώροι του χαμάμ φωτίζονται μέσω "φεγγίδων", που έχουν σχήμα κυκλικό ή αστεροειδές. Οι φωτιστικές αυτές οπές διατάσσονται κατά ομόκεντρους κύκλους αποτελώντας τη μόνη φυσική πηγή φωτός και καλύπτονται από γυάλινους κώδωνες. Οι θόλοι των χαμάμ ήταν εξωτερικά επικαλυμμένοι με κεραμίδια, κουρασάνι ή φύλλα μολύβδου.

Θόλος με φεγγίδες οθωμανικού λουτρού

Η διαδικασία λούσης χωρίζεται σε τρία στάδια: τον εξαγνισμό, την εξυγίανση και την απόλαυση. Η οργάνωση του χώρου ακολουθεί την ίδια λογική. Το μέγεθος των λουτρών προσδιορίζει και το αναγκαίο προσωπικό τους, που επιμεριζόταν σε αρκετές ενασχολήσεις, σχετικές τόσο με την άμεση λειτουργία της λούσης, όσο και με τις βοηθητικές παρεχόμενες υπηρεσίες.

Η είσοδος γίνεται απ' ευθείας από τον δρόμο και ο επισκέπτης εισέρχεται στο αποδυτήριο, όπου υπάρχει κατάλληλη διαρρύθμιση με ντουλάπια, ξύλινους πάγκους με μαξιλάρια για τους λουόμενους, ενώ συνήθως στο κέντρο βρίσκεται ένα συντριβάνι. Εκεί ο υπεύθυνος βεστιαρίου παραδίνει ένα λινό ύφασμα, δύο πετσέτες (πεσκίρια, ένα για να φυλάξει τα ρούχα του και ένα δεύτερο που το τυλίγει γύρω από τη μέση) και ένα ζευγάρι ξύλινα τσόκαρα.

Ο λουόμενος οδηγείται εν συνεχεία στο χλιαρό διαμέρισμα, όπου παραμένει μέχρι να εξοικειωθεί στη θερμοκρασία (φθάνει τους 25°C). Ο χώρος αυτός, δίχως ουσιώδη επίπλωση, επικοινωνεί με βοηθητικούς, όπως τα αποχωρητήρια, τα στεγνωτήρια και τους χώρους αποτρίχωσης. Από το χλιαρό τμήμα εισέρχεται κάποιος στο θερμό διαμέρισμα, με θερμοκρασία 40°C. Μόλις συνηθίσει στη θερμότητα περνά σ' έναν από τους ατομικούς θερμούς χώρους (halvet), όπου παραμένει μέχρι να ολοκληρωθεί η εφίδρωση. Κατόπιν επιστρέφει στη θερμή αίθουσα όπου γίνεται το τρίξιμο και ο καθαρισμός με την βοήθεια ειδικού τρίχινου γαντιού από κατσικότριχες.

‘Ημικυλινδρικός θόλος’ και ‘ομφαλική πέτρα’

Στο κέντρο του θερμού λουτρού υπάρχει υπερυψωμένο έδρανο, καλυμμένο με μαρμάρινη πλάκα, την λεγόμενη ομφαλική πέτρα, που χρησίμευε για τις μαλάξεις. Στον χώρο αυτό βρίσκονται συνήθως εσοχές, κόγχες και μαρμάρινες γούρνες, ενώ τα δάπεδα διαμορφώνονται με περιμετρικά ρείθρα για την απορροή του νερού. Το ζεστό τμήμα βρίσκεται σε άμεση επαφή με τον χώρο καύσης - καζάνι και τη δεξαμενή νερού.

Στα γυναικεία λουτρά, η διαδικασία περιποίησης συνεπάγεται ενδεχόμενη προσκομιδή πληθώρας προσωπικών αντικειμένων, είτε αυτά είναι υφάσματα (πετσέτες, *restemal*, ασπρόρουχα), είτε είναι αντικείμενα τουαλέτας (σαπούνια, κτένες, μυρωδικά, χέννα, κάρβουνο), συμπεριλαμβάνοντας το χάλκινο τάσι και τα ξυλοπάπουτσα *palin*.

Μεταλλικό τάσι και ξύλινα τσόκαρα

Η παράδοση του Τουρκικού λουτρού ανάγεται πολύ βαθιά στο χρόνο πριν ακόμη έλθουν οι Τούρκοι στην Ανατολία. Φθάνοντας εκεί μετέφεραν μαζί τους μια "λουτρική" τεχνογνωσία, η οποία αναμείχθηκε με τις προϋπάρχουσες των Ρωμαίων και των Βυζαντινών, με μερικές τοπικές παραλλαγές.

Στην παράδοση αυτή προστέθηκε αργότερα και η Μουσουλμανική θεώρηση περί καθαριότητας και χρήσης του νερού και έτσι δημιουργήθηκε μια νέα αρχή, εκείνη του Τουρκικού λουτρού, η οποία αργότερα εξελίχθηκε σε θεσμό με απαράβατους κανόνες και έθιμα.

Το "χαμάμ" ήταν κάτι πολύ σημαντικότερο από ένα απλό λουτρό. Ήταν ένας χώρος συνυφασμένος με την καθημερινή ζωή της πόλης. Εδώ

κάθε άνθρωπος, πλούσιος ή φτωχός, αστός ή χωρικός, μπορούσε να έρθει ελεύθερα. Το χώρο αυτό μοιράζονταν άνδρες και γυναίκες, σε διαφορετικές, βέβαια, ώρες.

Τα δημόσια λουτρά είχαν μνημειακό χαρακτήρα και ιδρύονταν ως αφιερώματα από αξιωματούχους. Αποτελούσαν σημαντικά στοιχεία του αστικού κέντρου ή του οικισμού και χρησιμοποιούνταν συχνά και από μη μουσουλμάνους. Στην περίπτωση αυτή προβλέπονταν και χώροι με στάσιμο νερό. Το στάσιμο νερό, δηλαδή το λούσιμο σε μπανιέρες, υπήρχε μόνο για χρήση από μη μουσουλμάνους, γι' αυτό και οι μπανιέρες συνηθίζονταν μόνο σε χαμάμ που δεχόταν χριστιανούς και εβραίους ή σε *καπλιτζά* (karlıca), δηλ. ιαματικά λουτρά.

Τα δημόσια λουτρά έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ατομική καθαριότητα των μουσουλμάνων, γεγονός που υπαγορευόταν και από την ίδια τη θρησκευτική τους πίστη. Σύμφωνα με το Κοράνι, ορίζεται ότι η γενική καθαριότητα του σώματος πρέπει να γίνεται τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα.

Εξ άλλου δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ο ρόλος που έπαιζαν στην κοινωνική ζωή της εποχής εκείνης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι συμπεριλαμβάνονταν ανάμεσα στα πρώτα έργα, που οι Τούρκοι κατασκεύαζαν σε μια νεοκατακτημένη πόλη. Αν για τους άνδρες η τακτική επίσκεψη σε ένα δημόσιο λουτρό ήταν απαραίτητη για λόγους υγιεινής, μια που οι κατοικίες της εποχής εκείνης σπάνια διέθεταν ανάλογες ευκαιρίες, για τις γυναίκες η προσέλευση σ' ένα λουτρό αποτελούσε επιπροσθέτως την κυριότερη κοινωνική εκδήλωση, αφού τους έδινε την ευκαιρία να ξεφύγουν για λίγο από το κλειστό περιβάλλον του σπιτιού.

Λουτρά, όπως είδαμε, υπήρχαν από την προϊστορική ακόμη εποχή, και έπειτα στην κλασική αλλά κυρίως στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή. Ωστόσο τα οθωμανικά λουτρά, τα χαμάμ, έχουν μοναδικότητα και γοητεία. Αφού αυτά ακριβώς, τα χαμάμ, είναι που έδωσαν μια παραμυθένια και μια συμβολική διάσταση στα λουτρά. Δεν είναι παράξενο, αν σκεφτούμε ότι στα μεσαιωνικά και στα νεώτερα χρόνια, η έννοια της ανάγκης για την καθαριότητα του σώματος, δεν βρισκόταν και σε τόσο υψηλό επίπεδο στον δυτικό κόσμο. Ούτε είναι τυχαία η ανακάλυψη μιας πλούσιας γκάμας από αρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στις αυλές και στα σαλόνια της Ευρώπης.

Στην Ανατολή τα πράγματα ήταν διαφορετικά, όπως επισημαίνουν όλοι οι περιηγητές της εποχής. Γιατί στην Ανατολή, η κάθαρση του

σώματος συνδέεται με την κάθαρση της ψυχής, κάτι που αποτελούσε θρησκευτική επιταγή για τους Οθωμανούς. Κανείς δεν ήταν επιτρεπτό να προσευχηθεί χωρίς να έχει προηγηθεί ο "καθαρισμός" του, μάλιστα με τρεχούμενο νερό και όχι μέσα σε στέρνες.

Επομένως, το χαμάμ αποτελεί ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία της τουρκικής παρουσίας στον ελλαδικό αστικό χώρο (βλ. πίνακα των σωζόμενων λουτρών στον ελλαδικό χώρο στο Παράρτημα Α')

Κεφάλαιο 5ο

Ο κοινωνικός και πολιτισμικός ρόλος των Λουτρών

«Πήρα σαπούνι, μαστραπά και τσόκαρα, έσπρωξα μια μεγάλη, ξύλινη, χοντρή πόρτα και μπήκα μέσα. Χάθηκα μέσα στη ζέστη και την σιωπή στην περίεργη εικόνα της πέτρινης σάλας, στο λίγο φως που έμπαινε από πάνω, σ' ένα χώρο μυστήριο, μοναδικό για να μιλάς με τις ψυχές του άλλου κόσμου. Ήταν κι άλλοι με τους μαστραπάδες τους ήσυχοι, με κάποιο νεύμα ή με μια κίνηση του χεριού με χαιρετήσανε και γύρισαν ξανά στον κόσμο τους και στις δικές τους σκέψεις. Κάθισα σε μια γωνιά και άρχισα να νίβομαι, ένοιωθα να λιώνω από τη ζέστη, να ανοίγει το κορμί μου και να χύνεται έξω σιγά-σιγά ό,τι κακό και ό,τι περιττό κρατούσα πάνω μου. Κάθε τόσο έλεγα πως θα σκάσω, ένοιωθα όμως όμορφα, όμορφα όσο ποτέ. Κι άμα τελείωσα κι άνοιξα τα μάτια μου, είδα μπροστά μου πιο κει σε τρία σκαμνάκια χαμηλά να κάθονται σιωπηλοί, ολόγυμνοι όπως κι εγώ, ο Μεχμέτ, ο Ρεούφ και ο Ροφός. Να με κοιτάνε χαμογελαστοί και να περιμένουν πότε θα τους προσέξω για να με χαιρετήσουν. Κανένας τους δεν μίλαγε, μα ούτε κι εγώ άντεχα να ξεστομίσω έναν λόγο και το σαπούνι να περνάει από χέρι σε χέρι σιωπηλά ανάμεσά τους σαν να ήταν θεία μετάληψη. Και οι μαστραπάδες να ανεβοκατεβαίνουν με νερό, να μας ξεπλένουν και τα νερά να μας εξαγνίζουν. Κάποτε σαν να τέλειωσε μία ολόκληρη συζήτηση που ποτέ δεν είχε γίνει και σαν να συνεννοηθήκαμε όλοι με ένα νεύμα σηκωθήκαμε, οι τρεις τους πήγαν στις γωνιές τους, πήραν τα τσόκαρά τους και σιγά-σιγά κατευθυνθήκαμε όλοι στον προθάλαμο ...», γράφει ο Νίκος Θέμελης στο βιβλίο του «Αναζήτηση» για το θερμό του χαμάμ του Μόλυβου στη Λέσβο γύρω στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το νερό, ως μέσο καθαριότητας, δεν ήταν πάντα αποκλειστικά συνδεδεμένο με την υγιεινή και την περιποίηση του σώματος. Το λούσιμο του ανθρώπινου σώματος αποτελούσε και στοιχείο θρησκευτικής τελετουργίας, που με την μεταφορική έννοια της κάθαρσης συντελούσε στην υγεία της ψυχής.

Τα χαμάμ χτίστηκαν δίπλα στα τζαμιά, αφού σύμφωνα με το Κοράνι ο πιστός πρέπει να είναι καθαρός όταν προσεύχεται πέντε φορές την ημέρα. Κάθαρση του σώματος λοιπόν, αλλά και κάθαρση της ψυχής. Χώρος αυτοσυγκέντρωσης, ανάπαυσης, φυγής από την καθημερινότητα αλλά και κοινωνικής συνεύρεσης. Μια ολόκληρη φιλοσοφία αλλά και μια προσωπική ανάγκη ακολουθούσε αυτήν την συνήθεια της επίσκεψης

στο λουτρό. Συνήθεια όχι μόνο των μουσουλμάνων αλλά και των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ως αρχιτεκτόνημα το χαμάμ είναι απλό και λειτουργικό. Αποτελείται από τρεις βασικούς χώρους τοποθετημένους κατά μήκος ενός άξονα. Το αποδυτήριο είναι συνήθως η μεγαλύτερη αίθουσα και χρησιμοποιείται ως χώρος υποδοχής, βεστιαρίου, αναμονής αλλά και ανάπαυσης και διασκέδασης μετά το τέλος της διαδικασίας του λουτρού. Σε πολλές περιπτώσεις υπάρχει εδώ καφενείο και σε πρώιμα παραδείγματα ειδικός χώρος για μουσικούς. Στο κέντρο της αίθουσας αυτής υπάρχει συνήθως συντριβάνι. Το αποδυτήριο δεν θερμαίνεται. Το χλιαρό, η δεύτερη κατά σειρά αίθουσα, θερμαίνεται μέτρια για να συνηθίσει το σώμα στην ζέστη και να αρχίσει η εφίδρωση λόγω των υδρατμών. Τέλος, το θερμό είναι η πολύ ζεστή αίθουσα που έχει γούρνες με τρεχούμενο νερό και στο κέντρο της υπάρχει ένας μεγάλος μαρμάρινος πάγκος όπου γίνονται οι εντριβές από υπαλλήλους του χαμάμ. Η αίθουσα αυτή επικοινωνεί και με ατομικά μικρά δωμάτια όπου η θερμοκρασία ξεπερνά κατά πολύ τους 40°C.

Όλοι οι χώροι του κυρίως λουτρού είναι θερμαινόμενοι με παροχή ζεστού νερού και παρουσία υδρατμών. *«Σ' αυτόν εδώ τον χώρο του λουτρού, όταν το λουτρό λειτουργούσε υπήρχαν υδρατμοί και θερμοκρασία ανεκτή, έτσι ώστε να αρχίσει να συνηθίζει ο οργανισμός στην αλλαγή, ενώ άνοιγαν σιγά-σιγά οι πόροι και προκαλείτο εφίδρωση...»*, γράφει ο Εμμ. Κάσδαγλης στις αναμνήσεις του από το χαμάμ που πήγαινε στην Κω όταν ήταν παιδί γύρω στο 1930. Και συνεχίζει *«Είμασταν τώρα στο κυρίως λουτρό, το αποτελούσαν χωριστές αίθουσες κλιμακούμενες κατά βαθμό θερμοκρασίας. Όλο το λουτρό ήταν στρωμένο με πέτρινες πλάκες, γι' αυτό μόνο με τσόκαρα μπορούσε να περπατήσει κανείς ασφαλώς. Είχαν πέτρινους πάγκους για να κάθονται οι λουόμενοι, ανεκτή θερμοκρασία, περιορισμένους ατμούς, άφθονα ζεστά νερά προκαλούσαν ένα είδος εφίδρωσης για να ανοίξουν οι πόροι του δέρματος και ελαφρά σαπουνίσματα με μαλακό λίφι, τρίφτη δηλαδή. Η αίθουσα φωτιζόταν από αστερισμούς χονδρών κρυστάλλων (φεγγίδες) στο ταβάνι...»*.

Και ο Δημήτριος Καμπούρογλου γράφει στα απομνημονεύματά του όταν, παιδί γύρω στα 1860, επισκεπτόταν με την μητέρα του ένα αντίστοιχο λουτρό της Αθήνας:

«Ο εισερχόμενος σε αυτήν την αίθουσα βρίσκεται μέσα σε μία ασυνήθη όντως ατμόσφαιρα χλιαρού περιβάλλοντος, ευωδιάζουσα από αρωματικά σαπούνια και από άλλα μυρωδικά, χρήσιμα για την ενδυνάμωση και την διατήρηση των μαλλιών, καμμιά φορά δε και για την

αναμνηστική επαναφορά των εις χρωματισμό των παρελθόντων της νεότητος χρόνων. Η εξυγίανσις όμως και η βαφή της κόμμης εγένετο σε ιδιαίτερο διαμέρισμα της αιθούσης και υπό ειδικής λουτράρισσας. Οτιμάς δαφνόλαδου και το καβουρντισμένο και λεπτοκοσκινισμένο καναβούρι ήσαν οι κύριοι συντελεσταί των ευωδών αυτών κυμάτων της αιθούσης...».

Το 1456 η Αθήνα περνά ειρηνικά από τους Φράγκους στους Τούρκους. Τα λουτρά αποκτούν μια νέα άνθιση τόσο ως χώροι υγιεινής όσο και ως χώροι κοινωνικής συναναστροφής, για άνδρες και γυναίκες. Για τις τελευταίες μάλιστα είναι και ο μοναδικός τόπος, εκτός από τα συγγενικά σπίτια, όπου επιτρεπόταν να πηγαίνουν. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, δεν υπήρχαν στην Αθήνα ξεχωριστά ανδρικά και γυναικεία λουτρά, αλλά βάρδιες. Έτσι από το πρωί, μέχρι τις 2 μ. μ., τα χαμάμ ήταν ανοικτά για τις γυναίκες. Από τις 2μ. μ. έως τις 3 μ. μ. λειτουργούσαν για τους άνδρες, και από τις 5 μ.μ. και ύστερα, άρχιζε μια τρίτη βάρδια, και πάλι για γυναίκες. Η ώρα της αλλαγής ανακοινωνόταν από τους λουτράρηδες που χτύπαγαν δυνατά τα τάσια.

Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο φίλος του λόρδου Βύρωνα Bob Harsh, «όλοι οι λαοί της Ανατολής χρησιμοποιούν πολύ συχνά τα δημόσια λουτρά: οι άνδρες κάποιες ώρες της ημέρας και οι γυναίκες κάποιες άλλες», και τούτο όχι τόσο για λόγους καθαριότητας, αλλά γιατί βρίσκουν μια ιδιαίτερη απόλαυση όταν πέφτουν σ' ένα είδος χαύνωσης ξαπλωμένοι μέσα στους ατμούς και δεχόμενοι τις περιποιήσεις των λουτράρηδων, και καταλήγει ότι «τα λουτρά είναι το καφενείο της ανατολής».

Αν η παρατήρηση αυτή αληθεύει για τους άντρες, για τις γυναίκες, που το καφενείο στις συντηρητικές κοινωνίες ήταν αυστηρά απαγορευμένο, το λουτρό ήταν ο χώρος που κάλυπτε μια ακόμη πιο σύνθετη λειτουργία. Ψυχαγωγία, κοινωνική συναναστροφή, κουτσομπολιό, επίδειξη. Τόσο στα χρόνια της τουρκοκρατίας, αλλά και αργότερα, το λουτρό ήταν ο κατ' εξοχήν τόπος όπου οι Αθηναίες συγκεντρωνόντουσαν, γελούσαν και πειραζόντουσαν πίνοντας αναψυκτικά, τρώγοντας καταΐφια, παίζοντας κιθάρα, μαντολίνο, ούτι και τραγουδώντας.

Ο γνωστός Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1667, γράφει: «Σ' αυτήν την πόλη, κανένας δεν είδε ποτέ μουσουλμάνες και χριστιανές να βγαίνουν στην αγορά ή σε άλλους δρόμους την ημέρα. Μετά την δύση όμως, χιλιάδες γυναίκες βγαίνουν με φανάρια και πηγαίνουν σε σπίτια και χαμάμια όπου διασκεδάζουν ως το πρωί». Εκατό χρόνια περίπου αργότερα, η λαϊδή

Cravín, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1786, και η λαίδη Έλγιν, η γυναίκα του περίφημου λόρδου Έλγιν που ήρθε στην πόλη το 1802, αναφέρουν ότι Τουρκάλες και Ελληνίδες λουζόντουσαν μαζί.

Το λουτρό αποτελεί τη μεγαλύτερη διασκέδαση των γυναικών, εκεί περνούν πάνω από πέντε ώρες. «Δεν θυμάμαι να είδα ποτέ τόσο παχύσαρκα κορμιά. Ντόνονταν με πολλή χάρη και φιλαρέσκεια. Μερικές φορές είχαν τελειώσει το μπάνιο τους κι έβαφαν τα βλέφαρά τους μαύρα χρησιμοποιώντας μια χρυσή μαύρη καρφίτσα», γράφει η λαίδη Cravín. Και η λαίδη Έλγιν συμπληρώνει: «Αυτό που έβλεπα ξεπερνούσε κάθε προσδοκία... Υπήρχαν εκεί 300-400 γυναίκες, ελληνίδες και τουρκάλες: χορεύτριες, τραγουδίστριες, γυναίκες που έπαιζαν ντέφι».

Γυναικείο Λουτρό, Οθωμανική μικρογραφία 18^{ος} αι.

Η επίσκεψη στο λουτρό αποτελούσε για τις Αθηναίες της τουρκοκρατίας μία από τις σημαντικότερες ιεροτελεστίες. Τρία ήταν τα πανηγυρικά λουσίματα στη ζωή μιας Αθηναίας. Το πρώτο, όταν από την παιδική ηλικία περνούσε στην ήβη, το δεύτερο της μελλοννυμφης και το τρίτο αμέσως μετά το γάμο. Τα «λουτρίκια» ή «λουτρικά», το σύνολο δηλαδή των αντικειμένων που χρησιμοποιούσε η νύφη στο λουτρό, αναφέρονται συχνά στις προγαμιαίες δωρεές του γαμπρού στη νύφη και στα προικοσύμφωνα, ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους. Έξι μεγάλοι

λινοί μαχραμάδες (πετσέτες), τέσσερις για το λουτρό και δύο που χρησιμοποιούσαν σαν σεντόνια μετά από αυτό, μια λουτρομπόλια (πουκαμίσσα), κεντημένη με μετάξι και χρυσοκλωστή, ένα τάσι, ορειχάλκινο συνήθως, αλλά πολλές φορές και ασημένιο ή ακόμη και χρυσό, και τα ειδικά ξύλινα τσόκαρα από ξύλο σκαλιστό ή στολισμένο με σιντέφι αποτελούσαν «ένα τακίμι», δηλαδή ένα σύνολο λουτρικών.

‘Τουρκάλα νύφη στο λουτρό’ Α.Λ. CASTELLAN, 1812

Οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν ιδιαίτερα αισθητές στο χώρο του λουτρού. Οι φιλονικίες για την κοινωνική πρωτοκαθεδρία και οι συμπλοκές, με όπλα τα τάσια και τα τσόκαρα, δεν ήταν σπάνιες μεταξύ των Αθηναίων των κατώτερων και ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Θα πρέπει επίσης να αναφέρουμε ότι, εκτός από χώροι συναναστροφής και υγιεινής, στα λουτρά ερχόντουσαν πολλοί και για θεραπευτικούς σκοπούς (ρευματισμούς - ισχυαλγίες - γυναικολογικές παθήσεις κλπ), που, σε συνδυασμό με το μασάζ από το βοηθητικό προσωπικό, φαίνεται ότι είχαν άριστα αποτελέσματα.

Γράφει πολύ αργότερα ο Ασημάκης Πανσέληνος για τα χαμάμ της Μυτιλήνης που επισκεπτόταν όταν ήταν παιδί γύρω στο 1915:

«Το χαμάμ ήταν στην ζωή των ανθρώπων στα μέρη μας, υπόθεση με πλατύ κοινωνικο-πνευματικό χαρακτήρα κι είχε πάρει στην πράξη μορφή τελετουργική.

Οι κυράδες δίνουν εκεί ραντεβού με τις φίλες τους και ειδοποιούσαν πρωτίτερα τις χαμαμτζούδες να τους κρατήσουν ένα καμαράκι που ήταν το αποδυτήριο. Ήταν δύο σειρές καμαράκια. Η μια πάνω στην άλλη με τζαμένιες προσόψεις κι έβλεπαν όλες στο χώρο του λουτρού που είχε στη μέση ένα συντριβάνι με χάντρες που περιστρέφονταν από την κίνηση του νερού και κτυπούσαν ντιν-ντιν τα ποτήρια με τα οποία σέρβιραν λογής σερμπέτια και κλουβιά με πολλά πουλιά, καναρίνια, φλώρια και καρδερίνες τραγουδούσαν αδιάκοπα.

Στην ώρα τους προπορεύονταν οι παρακόρες κρατώντας μποξάδες με ασπρόρουχα καθαρά, δαντέλα και κέντημα και μπουρνούζια και καλαθούνες με φαγητά, μεζεκλίκια, μπουρέκια, γλυκά, να τρέχουν τα σάλια σου.

Ακολουθούσαν κατόπιν οι κυράδες με τις κόρες τους και τα αγόρια, τα πριν από την ήβη, και πιάνανε η καθεμιά έναν από τους δύο αντικρυστούς καναπέδες που είχε το κάθε καμαρίνι στρωμένους κιόλας από τις υπηρέτριες...».

Μετά την απελευθέρωση, και τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους το 1830, τα μόνα λουτρά που λειτουργούσαν στην Αθήνα ήταν τα λουτρά του Ροδακιού. Το λουτρό του Σταροπάζαρου είχε αλλάξει χρήση ενώ για το λουτρό της οδού Κυρρήστου (των Αέρηδων) δεν έχουμε καθόλου αναφορές στο διάστημα αυτό.

Ο σημαντικός όμως ρόλος που έπαιζαν τα λουτρά στη ζωή των Αθηναίων επιβεβαιώνεται από το ότι και στις προτάσεις πολεοδομικού σχεδιασμού της Αθήνας των Κλεάνθη - Schaubert, το 1833, και του Κλέντζε, το 1834, προβλέπονται λουτρά σε κεντρικά σημεία της πόλης, που όμως δεν πραγματοποιήθηκαν τελικά. Αντίθετα, αναστηλώθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν τα λουτρά του Ροδακιού και της Κυρρήστου, για τα οποία έχουμε σαφείς πληροφορίες ότι λειτούργησαν τόσο κατά την Οθωνική περίοδο όσο και κατά την περίοδο Γεωργίου του Α'.

Εξακολούθησε δε, να είναι ο χώρος των λουτρών, ο κατ' εξοχήν χώρος όπου οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν ιδιαίτερα αισθητές. Στο λουτρό του Ροδακιού π.χ. συχνάζουν οι αρχόντισσες, παρ' όλο ότι πολλές είχαν στο σπίτι τους μικρά ιδιωτικά λουτρά, και οι γυναίκες της μέσης αστικής τάξης. Υπήρχαν μικρά ατομικά διαμερίσματα που ανήκαν στις

τακτικές πελάτισσες, που πήγαιναν μάλιστα κληρονομικά από μητέρα σε κόρη, διπλά διαμερίσματα για όσες πελάτισσες ερχόντουσαν παρέα, και ορισμένα, λίγα όμως, για τις μη μόνιμες ή τις νέες πελάτισσες. Τα "λουτρικά" φύλαγε η λουτράρισσα σε ειδικές για κάθε πελάτισσα θέσεις. Στην περίπτωση μη μόνιμης ή καινούργιας πελάτισσας, τα μετέφερε η υπηρεσία που συνόδευε την κυρία.

Κάθε Σάββατο γίνονταν στο χώρο του λουτρού "οι λουτροσυγκεντρώσεις", και οι άντρες διοργανώνανε "απογευματινές". Μια μάλιστα απογευματινή που είχε διοργανώσει η λογοτεχνική συντροφιά της Αθήνας με προεξέχοντα τον Ραγκαβή, είχε απασχολήσει για πολύ την αθηναϊκή κοινωνία (1860). Ορισμένοι, όπως ο γιατρός Ηπίτης, επιχείρησαν να ιδρύσουν αποκλειστικά θεραπευτικά λουτρά (1849) με ατομικούς χώρους, που δεν κατόρθωσαν όμως να επιβιώσουν, ακριβώς γιατί δεν λειτουργούσαν παράλληλα ως χώροι κοινωνικής συναναστροφής. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι όταν ο Ηπίτης επιχειρεί λίγο αργότερα (1854) να τα ξανανοίξει, διαφημίζει ότι *«ανοίγουν και πάλι τα εν τω οίκω του κ. Ηπίτη υγιαστικά και θεραπευτικά λουτρά εις τα οποία προσετέθησαν και τουρκικά»*. Αντίστοιχα, δημιουργούνται μικροί χώροι ατομικών λουτρών στα δύο υπάρχοντα λουτρά του Ροδακιού και των Αέρηδων.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι, όπως προκύπτει από το *«Τιμολόγιον του ετησίου φόρου των επιτηδευμάτων κατά κλάσεις»*, τα λουτρά ήταν μια ιδιαίτερα επικερδής επιχείρηση. Σε σύνολο 165 επαγγελμάτων, το επάγγελμα του λουτράρη βρίσκεται στην 26η θέση.

Σε εποχές που οι Ευρωπαίοι δεν είχαν καθόλου καλές σχέσεις με το νερό, τη λούση και πόσο μάλλον με αντίστοιχους δημόσιους χώρους, στην Ανατολή η "ροή" ύδατος προς καθαρισμό και η "ρευστή" και "ρέουσα" συναναστροφή των ατόμων ενοποιούσε σε ιδανικούς δημόσιους χώρους την καθαρή σάρκα με την ευεξία της ψυχής.

Τα ταξίδια αποτελούν τον συνδετικό ιστό όπου διαπλέκονται άνθρωποι και πολιτισμοί, συνήθειες και νόμοι. Στα ταξιδιωτικά χρονικά που μας κληροδότησαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές μνημονεύουν τον πολυδιάστατο ρόλο των λουτρών ήδη από την Αρχαιότητα, καθώς και τους άρρηκτους συνδεδεμένους λόγους υγείας και υγιεινής, ως συνώνυμο συναναστροφής και απόλαυσης, ψυχαγωγίας και καλλωπισμού.

Τα λουτρά χρησιμοποιούνται από πολλούς περιηγητές σαν ένα κλειδί που τους δίνει την ευχέρεια να παρεισφρήσουν και να περιπλανηθούν σ' αυτούς τους χώρους, να έλθουν σε τριβή και να

γνωρίσουν έναν άλλο κόσμο, να συγχρωτιστούν με τις άλλες εθνότητες, σε άγνωστους τόπους, με άγνωστες γλώσσες και να αφεθούν στα χέρια των λουτράρηδων. Τα διαχωριστικά όρια, κοινωνικά και θρησκευτικά σε αυτούς τους χώρους είναι ανύπαρκτα.

Σε μια εποχή, όπου μόλις εμφανίζονται διστακτικά τα πρώτα καφενεία, και αυτά απρόσιτα για τις γυναικείες συντροφίες, τα λουτρά, πολυάριθμα σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και επιβλητικά, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, αποτελούν έναν κατ' εξοχήν χώρο συνάντησης των ανθρώπων που συνυπήρχαν στο Οθωμανικό Κράτος, δείκτη των εκφράσεων και των αισθήσεών τους.

Αν εξαιρέσουμε τους ταξιδιώτες-ιεραποστόλους που για ευνόητους λόγους αποσιωπούν ή περιορίζονται στην εξωτερική περιγραφή των λουτρών, η πλειονότητα των περιηγητών αναφέρεται εκτενώς στην περίοπτη θέση που έχουν τα λουτρά στη ζωή των Οθωμανών και των άλλων θρησκευτικών ομάδων και ορισμένες φορές στη θέση που κατέλαβαν για τους ίδιους, οι οποίοι πολλές φορές αφέθηκαν με τις αισθήσεις τους σε αυτές τις απολαύσεις και τη νωχέλεια.

Ένα πλήθος μαρτυριών που άπτεται των θεμάτων, όπως η επιβλητική αρχιτεκτονική και διακόσμηση, η κάθε είδους θερμοκρασία, η γυμναστική, η περιποίηση του σώματος επανέρχεται στα κείμενά τους.

Ο Γάλλος φυσιοδίφης P. Belon (1547-1549) συνέδεσε τα λουτρά με φυσικούς παράγοντες καλλωπισμού και υγιεινής και έδωσε για πρώτη φορά πληροφορίες για αποσιωπούμενες συνήθειες των ανθρώπων. Ο πηλός και η κιμωλία χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες για να τρίψουν το σώμα και το κεφάλι τους, ώστε μαζί με τη βαφή της χέννας να αποκτήσουν στιλπνότητα στην κόμη και απαστράπτουσα επιδερμίδα.

*Γυναίκα με μπωλ χέννας στο λουτρό,
Μικρογραφία 17^ο αι.*

Ο ζωγράφος N. de Nicolay (1551) προβάλλει κυρίως τη θεσμική πλευρά των λουτρών, που υποδέχονταν όλες τις εθνότητες, καθώς και την προέλευση και αρχιτεκτονική τους. Αναδεικνύει για πρώτη φορά την υποβλητική ατμόσφαιρα που επικρατεί σε αυτά, θαυμάζει την αρχιτεκτονική δεξιοτεχνία και το γούστο των μωαμεθανών και καυτηριάζει την ευλαβική φροντίδα που αφιερώνουν προς το σώμα τους. Περιγράφει με οξυδέρκεια, χωρίς όμως να διαφαίνεται αν τον ενοχλεί το γεγονός, όλα τα στάδια της περιποίησης, τη γυμναστική, τον καθαρισμό, την τριβή και τη στέλγηση που ακολουθούνται στα λουτρά με τελετουργικό τρόπο, ώστε να επέρχεται μία πλήρης αναζωογόνηση και ευφορία, που φέρνει όλους τους λουόμενους σε μία "ειρηνική συνύπαρξη", σε μία συμφιλίωση που επιτυγχάνεται μέσα από την κάθαρση.

Επιφυλακτικοί ή υπερθεματικοί στο θέμα της περιποίησης και τους αισθησιασμού στους χώρους αυτούς, οι περιηγητές δε μένουν ανεπηρέαστοι από την αξία και τα αποτελέσματα που έχουν τα λουτρά στην υγεία των ανθρώπων. Επισημαίνουν ότι στην Ανατολή, πολλές ασθένειες είναι σπάνιες και τούτο οφείλεται κατά πολύ στη συχνή προσέλευση των ατόμων στα δημόσια λουτρά. Ενδεικτικά αξίζει να σημειώσουμε ότι αποδίδουν την ικανότητα που έχουν οι Τούρκοι να κάθονται ή να κοιμούνται στο πάτωμα, στη γυμναστική στην οποία αφήνονται στα λουτρά. [G. Postel (1560)]. Τα συνιστούν στους ηλικιωμένους, εξ ιδίας πείρας, σημειώνοντας ότι η επίδρωση, όπως επίσης και η στελγίς με το ειδικό σφουγγάρι βοηθούν στο άνοιγμα των πόρων [P.A.Guys (1783), G. Postel].

Αναμφισβήτητα, ξεχωριστό ενδιαφέρον προξενεί στους περιηγητές ο ρόλος που έχουν τα λουτρά στη ζωή των γυναικών. Περιέργεια και επιθυμία, υπαινιγμοί και φαντασιώσεις διαπνέουν και ενίοτε κατατρύχουν τα κείμενά τους για έναν κόσμο άδυτο για όλους τους άντρες, εφ' όσον οποιαδήποτε απόπειρα εισόδου τους στα λουτρά, τις ημέρες και ώρες που αυτά είναι ανοιχτά για τις γυναίκες, τιμωρείται με ποινή θανάτου. Ο εξαιρετικά κλειστός τούτος κόσμος των γυναικών, που ιδιαίτερος εκδηλώνεται στα λουτρά, εξάπτει τη φαντασία τους και γίνεται αντικείμενο έμπνευσης και μυθοπλασίας, αναστάτωσης και πλοκής.

Τα δημόσια λουτρά αποτελούν την κύρια διέξοδο των γυναικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα επισκέπτονται συστηματικά μία και δύο φορές την εβδομάδα. Τότε οι περιηγητές δράττονται της ευκαιρίας να τις συναντήσουν και να τις περιεργαστούν, έστω και φευγαλέα, όταν αυτές οδεύουν προς αυτά. Τα καλυμμένα πρόσωπα που αποκρύπτουν τα

χαρακτηριστικά τους και η απαγόρευση να τις ακολουθήσουν γίνονται η αφορμή για κάθε λογής εικασίες αλλά και έκφραση ζήλειας και αμφιβολίας από τους συζύγους.

Πολλές είναι οι μνείες που κάνουν οι περιηγητές για τη φιλαρέσκεια, την κοινωνική επίδειξη, τις στάσεις και τις συμπεριφορές που αναπτύσσονται μεταξύ των γυναικών στα λουτρά, καθώς αυτά αποτελούσαν και συνδύαζαν τον σημαντικότερο χώρο καλλωπισμού και συνάθροισης. Όταν οι γυναίκες προσέρχονται στα λουτρά αφήνονται στην περιποίηση από τις ακόλουθές τους και οι λιγότερο εύπορες στην υπηρεσία των γυναικών του λουτρού σε ένα τελετουργικό που επαναλαμβάνεται πάντα μονότονα, τυπολατρικά αλλά και με ευχαρίστηση.

Στο ύφασμα που φέρνουν με το καλάθι και το ξεδιπλώνουν, αδειάζουν όλη τηνπραμάτεια που επιστρατεύεται για την καθαριότητα, την ομορφιά και την ψυχαγωγία τους. Το λούσιμο, η τριβή, η στελγίς, η βαφή, η αποτρίχωση, το πλέξιμο των μαλλιών και η όλη περιποίηση προσώπου σώματος, απορροφούν αρκετό χρόνο. Όσο διαρκεί αυτή η "τελετουργική κάθαρση" «οι γυναίκες τραγουδούν ρυθμικά έναν σκοπό που αντηχεί ως έξω στον δρόμο» σημειώνει ο J. Dallaway (1795). «Συνεχίζουν αργόσυρτα και ανέμελα, με όλα τους τα ψιμίθια και τα άλλα σύνεργα, τον καλλωπισμό τους» [A.L. Castellan (1797)] και «συνακόλουθα και την ψυχαγωγία τους όπως ορισμένες φορές οι κυρίες κλείνουν τις αίθουσες και παρακολουθούν θέατρο σκιών» [G.A. Olivier (1796)]. «Η όλη ψυχαγωγία συμπληρώνεται με κεράσματα και το κολατσιό, ακολουθούν σερμπέτια και καφέδες. Ύστερα οι γυναίκες ξαπλώνουν νωχελικά στα ντιβάνια. Κανείς δε γνωρίζει τι διαδραματίζεται σε αυτούς τους σκοτεινούς θαλάμους όπου οι γυναίκες περνούν τόσες ώρες μαζί», παρατηρεί ο G. Sandys (1610).

*Γυναίκα με τάσι δίπλα σε γούρνα,
Μικρογραφία 17^{ου} αι.*

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η αρχαιολόγος Μαρία Αυγούλη, «Τα λουτρά ήταν χώροι κοινωνικής συναναστροφής, ειδικά για τις γυναίκες. Σε εποχές που η ελευθερία τους ήταν πολύ περιορισμένη, μπορούσαν να έλθουν ασυνόδευτες στο χαμάμ, να συναντήσουν τις φίλες τους, να διασκεδάσουν. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που έγραψε ο φίλος του Λόρδου Βύρωνα, Bob Harsh, ο οποίος τα χαρακτήριζε "καφενεΐα της Ανατολής", επειδή περνούσαν όλη την ημέρα εκεί. Έτρωγαν, χόρευαν, τραγουδούσαν, αλληλοπειράζονταν, έκαναν επίδειξη των ασπρόρουχων που έφερναν από το σπίτι. Επειδή τα περισσότερα χαμάμ ήταν συνοικιακά, εκεί μέσα μάθαιναν όλα τα νέα της γειτονιάς».

Στους ίδιους χώρους διοργανώνονταν τελετουργικές γιορτές, με αφορμή κάποιες σημαντικές στιγμές στη ζωή μιας γυναίκας. Το λουτρό της ήβης, όταν το κορίτσι γινόταν γυναίκα. Το λουτρό της νύφης, όταν επρόκειτο να παντρευτεί. Τέλος, το λουτρό της γυναίκας που γινόταν μητέρα.

Πολλές είναι οι δεισιδαιμονίες που έχουν σχέση με τα λουτρά. Στους βυζαντινούς χρόνους, πίστευαν πως εκεί κατοικούσαν φαντάσματα και δαίμονες, καθώς και ότι ήταν χώροι πρόσφοροι για την άσκηση μαγείας. Στους νεώτερους χρόνους οι δεισιδαιμονίες δεν αλλάζουν. Οι γυναίκες, φεύγοντας από το λουτρό, έβαζαν στον κόρφο τους ψωμί κι αλάτι για να μην τις πειράξουν τα κακά πνεύματα και πρόσεχαν να μη πατήσουν στα χρησιμοποιημένα νερά ή στις σαπουνάδες γιατί εκεί πίστευαν πως κατοικούν κακά πνεύματα.

Γράφει ο Δημήτριος Καμπούρογλου στα απομνημονεύματά τους, όταν, παιδί, γύρω στα 1860, επισκεπτόταν με την μητέρα του ένα από τα λουτρά στην Αθήνα: «*Η ατμόσφαιρα του λουτρού αυτού εδημιούργει ένα σύνολον αφαντάστου μυστηρίου. Ενόμιζες ότι ήρχιζε να εξυφαίνεται κάποιο παραμύθι, μέσα εις το οποίον εξούσες ο ίδιος, ως ακροατής, ως παραμυθιάς και συγχρόνως ως πρόσωπον δρων εις την πλοκήν του παραμυθιού αυτού. Εις την απόκοσμον αυτήν εντύπωσιν συνετέλει και η αλλοίωσις της ιδίας σου φωνής μέσα εις την απηχητικήν των θόλων βοήν και εις την σύγχυσιν με τας φωνάς των άλλων. Εάν θα ετύχαινε να ακουσθεί κάποτε το απόβραδον εκεί μέσα, από άγνωστον προέλευσιν, και κανένα βαθύ τρέμουλον μαντολίνου. Βεβαίως θα ενόμιζε κανείς ότι ολοζώντανος ηρπάγη και μετήχθη εις μαγικούς του αλύτου μυστηρίου θαλάμους».*

Το «άλυτον μυστήριον» είχε ... λυμένες, κατά τα άλλα, τις ηθικές αναστολές και τα ενοχικά αισθήματα που προκαλεί η έκθεση του γυμνού σώματος. Στα δημόσια λουτρά, η συστολή έμενε στο βεστιάριο, παρέα με

τα ρούχα! Η Μαρία Αυγούλη υπογραμμίζει τα ψυχαναλυτικά στοιχεία αυτής της διαδικασίας: «Βγάζοντας τα ρούχα σου, απεκδύεσαι ταυτόχρονα των αναστολών, καθώς η καθαριότητα συνδέεται εδώ με την κάθαρση. Γδύνεσαι, προκειμένου να μεταβείς από τον έξω, στον έσω κόσμο. Αυτό είναι κάτι που εκφράζεται και αρχιτεκτονικά: από τη στιγμή που κλείνει πίσω σου η βαριά πόρτα, βρίσκεσαι σε ένα πολύ ιδιαίτερο περιβάλλον. Ένα περικλειστο χώρο, με μοναδικά ανοίγματα τις "φεγγίδες" στον ουρανό, που επιτρέπουν την είσοδο του φωτός. Υπάρχει μια ανάταση της ματιάς, όπως οι υδρατμοί που ανεβαίνουν πάνω».

‘Αποδυτήριο Οθωμανικού Λουτρού’

Κεφάλαιο 6ο

Τα Λουτρά πηγή έμπνευσης για την τέχνη

Οι Ευρωπαίοι ζωγράφοι απαθανατίζουν σκηνές από γυναικεία κυρίως χαμάμ, καθιστώντας, όχι άδικα, το θέμα του χαμάμ ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα του ευρωπαϊκού οριενταλισμού.

Στην εικονογραφία του οριενταλισμού, της ζωγραφικής δηλαδή ανατολίτικων θεμάτων, του 19ου αιώνα, περιλαμβάνεται μια ποικιλία σκηνών, συχνά με έντονο εξωτικό χαρακτήρα για τους Δυτικούς αποδέκτες: παζάρια, σκλαβοπάζαρα, χαρέμια, σκηνές κυνηγιού ή προσευχής συνθέτουν την θεματογραφία των λεγόμενων ζωγράφων της Ανατολής. Πλάι στα θέματα αυτά, το ανατολίτικο λουτρό ή χαμάμ κατέχει μια ιδιαίτερη θέση.

‘Μασάζ, σκηνή λουτρού’ Edouard Debat - Ponsan, 1883

Μια ολόκληρη φιλολογία και ένας μύθος, που ήθελαν την Ανατολίτισσα ένα πλάσμα οκνηρό, σαγηνευτικό και ναρκισσευόμενο συνάμα, βρίσκει την εικαστική του έκφραση σε μια σειρά ζωγραφικών έργων που παριστάνουν γυναίκες στο χαμάμ, να κάνουν το μπάνιο τους ή να ξεκουράζονται. «Μέσα στην φιλήδονη γοητεία της απραξίας τους, οι γυναίκες, σαν πολύτιμα αλαβάστρινα ειδώλια, κάθονται γύρω από την

δεξαμενή του νερού, ευτυχείς για την ανεμελιά τους, μες την ατέλειωτη μονοτονία των ημερών. Υπάρχουν μόνο για να είναι νέες και όμορφες και για να διατηρούν αυτήν την ομορφιά και να παρατείνουν αυτήν την νιότη», γράφει σε επεξηγηματικό του σχόλιο Γάλλος τεχνοκριτικός στο παρισινό Σαλόν του 1898, καταγράφοντας ταυτόχρονα και την αντίληψη μιας κοινωνίας, της δυτικής, για τον κόσμο της Ανατολής αλλά και για την γυναικεία ύπαρξη.

Οι πρώτες απεικονίσεις χαμάμ προέρχονται από τον 18ο αιώνα, όπως για παράδειγμα το έργο του Γάλλου Jean-Etienne Liotard (1742-43), όπου μπροστά από έναν νιπτήρα παριστάνονται μία κυρία με τουρκική ενδυμασία με τη νεαρή της υπηρέτρια. Η εικονογραφία αυτή πληθαίνει μέσα στον 19ο αιώνα. Η πιο γνωστή και χαρακτηριστική σκηνή λουτρού είναι, χωρίς αμφιβολία, το Τουρκικό Λουτρό (1862) του Γάλλου Jean-Auguste Dominique Ingres (1780-1867). Ο πίνακας αυτός είναι, σύμφωνα με τον Theophile Gautier (1867), «ένα εξαιρετικό πρόσχημα για να συγκεντρώσει γδυτές, σε κυκλική διάταξη, όλη την ποικιλία των μορφών που στέλνει το χαρέμι σε ένα τέτοιο ραντεβού ανατολίτικης φιλαρέσκειας. Ο μεγάλος καλλιτέχνης παριστάνει τα όμορφα αυτά σώματα σε στάσεις που κολακεύουν τα θέληγιά τους: από την πλάτη, κατά πρόσωπο, προφίλ, προοπτικά, όρθιες, ξαπλωμένες ή με τους γοφούς ανασηκωμένους να τονίζουν τις πλούσιες καμπύλες, επιδεικνύοντας τον αυχένα όπου ένα λεπτό τουρμπάνι τυλίγεται πάνω από τους υγρούς ώμους, αναμιγνύοντας το μάρμαρο μιας αρχαίας θεάς με της σάρκα μιας σουλτάνας...».

*‘Το τούρκικο λουτρό’
Ingres, 1863*

Είναι γνωστό ότι όταν ο Ingres - ο οποίος, σημειωτέον, ουδέποτε ταξίδεψε στην Ανατολή - ζωγράφισε το έργο, διάβαζε τις Επιστολές της Αγγλίδας Λαίδης Mary Wortley Montagu. Σύμφωνα με την μαρτυρία της αναφορικά με ένα χαμάμ στην Ανδριανούπολη (1817), «οι πρώτοι σοφάδες καλύπτονταν με μαξιλάρια και πλούσια χαλιά όπου κάθονταν οι κυρίες. Στους υπόλοιπους, πίσω τους, στέκονταν οι δούλες, χωρίς όμως καμία ιεραρχική διάκριση που να δηλώνεται από τα ρούχα τους, γιατί, για να μιλήσουμε χωρίς περιστροφές, ήταν όλες τους "εν αδαμιαία περιβολή", εντελώς γυμνές δηλαδή, χωρίς να κρύβουν τίποτα από την ομορφιά ή τις ατέλειές τους. Κι όμως δεν υπήρχε μεταξύ τους το παραμικρό πονηρό χαμόγελο ή η παραμικρή ανάρμοστη χειρονομία».

Στον πίνακά του ο Ingres επιλέγει βέβαια μια πιο ερωτική εκδοχή, κάτι περισσότερο από υπαινικτική για τις σχέσεις που αναπτύσσονταν, τουλάχιστον στη φαντασία των Δυτικών, μεταξύ των γυναικών στο χαμάμ. Ακόμη, το ίδιο το σχήμα του πίνακα, όπως έχει παρατηρηθεί, παραπέμπει στο άνοιγμα μιας κλειδαρότρυπας, ενισχύοντας έτσι τον οφθαλμολάγνο χαρακτήρα του θέματος. Προφανώς, χάρη στο κύρος του γηραιού ακαδημαϊκού καλλιτέχνη μια τέτοια προκλητική διάσταση φάνταζε αποδεκτή στα μάτια ενός κοινού με πουριτανικές πεποιθήσεις.

Γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι σε μια ζωγραφική που απευθύνεται στη σεμνότυφη αστική τάξη του 19ου αιώνα, θέματα όπως το ανατολίτικο λουτρό προσφέρουν την αναγκαία εύσχημη δικαιολογία για την απεικόνιση του γυμνού και μάλιστα με μια αντίληψη "ελευθεριάζουσα". Εξ άλλου, μια ολόκληρη δυτική εικονογραφία μυθολογικού ή θρησκευτικού περιεχομένου, από την "Άρτεμη στο λουτρό" ως τη "Σουζάνα και τους γέροντες", είχε επιτελέσει τον ίδιο ρόλο.

Και μπορεί το λουτρό ως ζωγραφικό θέμα να θεωρείται άλλοθι ερωτισμού, ας μη ξεχνάμε, ωστόσο, ότι η σωματική καθαριότητα αποτελεί θρησκευτική υποχρέωση για τους μουσουλμάνους, ανεξαρτήτως φύλου ή κοινωνικής θέσης. Το γεγονός αυτό εξηγεί και τη μεγάλη διάδοση των δημόσιων λουτρών στον ισλαμικό κόσμο.

Το λουτρό, «δράμα σε πέντε πράξεις», περιλαμβάνει την σταδιακή εξοικείωση του σώματος στην ζέστη στην αίθουσα του χλιαρού, μασάζ, απολέπιση, μπάνιο, και τέλος ξεκούραση με διασκέδαση και κουβέντα συνοδεία ναργιλέ, καφέ, εδεσμάτων και δροσιστικών χυμών.

‘Οι γυναίκες του Αλγερίου’
Delacroix, 1834

‘Μετά το Λουτρό’ Φενουάρ, 1876

Ως χώρος ήταν κέντρο κοινωνικής ζωής και, ιδιαίτερα για τις γυναίκες, τόπος συναναστροφής και διασκέδασης. «Το νερό έχει τη δύναμη να λύνει τις γλώσσες. Στο χαμάμ οι συζητήσεις ενθαρρύνονταν. Αυτές τις ώρες της γύμνιας, της υγρής αδελφικότητας, όπου η όραση ήταν θολωμένη από τον ατμό και η ακοή οξυμένη από την αντήχηση, μετέτρεπαν αυτές τις χοντροκομμένες γυναικάρες σε θηλυκά γελαστά και σκανδαλιάρικα. Η δυστροπία εξαφανιζόταν. Οι πόνοι έλιωναν κάτω από τα αμοιβαία μασάζ. Οι μητέρες μας ικανοποιούσαν την ανάγκη τους για τρυφερότητα. Αποδεχόμενες το βλέμμα των συντροφισσών τους πάνω στο γυμνό τους κορμί, αποδέχονταν το ίδιο τους το κορμί, δηλαδή τη ζωή τους», όπως αναφέρει η Brigitte Peskine.

Στους οριενταλιστές που απεικόνισαν γυναίκες σε τουρκικά ή αραβικά λουτρά συγκαταλέγονται κυρίως Γάλλοι, όπως ο Theodore Chasseriau (1819-1856), ο Jean-Jules Antoine Lecomte du Nouy (1842-1923) και ο Edouard Debat-Ponsan (1847-1913), αλλά και καλλιτέχνες άλλων εθνικοτήτων, όπως ο Ιταλός Francesco Hayez (1791-1881), ο Αρμένιος Sarkis Diranian (1854-1918), ο Αυστριακός Rudolf Ernst (1854-1932) και ο Έλληνας Θεόδωρος Ράλλης (1852-1909). Στη βικτωριανή Αγγλία, οι ζωγράφοι, όπως ο Sir Lawrence Alma-Tadema (1839-1912), δεν ενδιαφέρθηκαν για το χαμάμ, προτιμώντας ως σκηνικό για ανάλογους πίνακες ρωμαϊκές θέρμες.

Είναι ευνόητο ότι οι άνδρες - επομένως και οι ζωγράφοι - δεν είχαν πρόσβαση στα λουτρά κατά τις ώρες που προορίζονταν αποκλειστικά για

τη χρήση των γυναικών, όπως επίσης και στο χώρο των γυναικών στα δίδυμα λουτρά. Για τους πίνακές τους, που επεξεργάζονταν στο ατελιέ, οι ζωγράφοι βασίστηκαν, όπως είδαμε, είτε σε περιγραφές περιηγητών είτε στη δική τους προσωπική εμπειρία σε ανδρικά λουτρά.

Επιστρατεύουν, εξ άλλου, όσα στερεότυπα του οριενταλισμού είναι αναγκαία προκειμένου να "στηθεί" με αληθοφάνεια το εξωτικό σκηνικό: χρωματιστά κεραμικά πλακάκια, μιντέρια, σοφράδες, ναργιλέδες, σκεύη για το λουτρό, όπως λεκάνες, κανάτες, τάσια, ή για την καύση αρωματικών ουσιών και, φυσικά, τα χαρακτηριστικά τσόκαρα που επέτρεπαν στις λουόμενες να μη γλιστρούν πάνω στο υγρό δάπεδο. Ο αυστηρά απαγορευμένος χώρος του λουτρού εξάπτει τη φαντασία των καλλιτεχνών που επιδιώκουν να απεικονίσουν και έτσι να κάνουν γνωστές εικόνες της ιδιωτικής ζωής, προσθέτοντας ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό το στοιχείο της φαντασίωσης. Γι' αυτό και συχνά η αίσθηση του δυσπρόσιτου επιτείνεται: ο θεατής, δίκην ηδονοβλεψία, καλείται να προσπελάσει ένα χώρο αρχιτεκτονικά περίτεχνο, με τοξοστοιχείες, κίονες, κλίμακες, κόγχες και θόλους.

Ο Jean-Leon Gerome (1824-1904), ο πιο γνωστός οριενταλιστής του 19ου αιώνα στη Γαλλία, είναι εκείνος που κατ' εξοχήν ενδιαφέρθηκε για το θέμα του αραβικού και τουρκικού λουτρού, με μεγάλη μάλιστα εμπορική επιτυχία, και θεωρείται μετρ του είδους. Είναι γνωστό ότι είχε επισκεφθεί τα λουτρά της Προύσας (Μπούρσα), όπου και εντυπωσιάστηκε από την αρχιτεκτονική τους. Εκεί, γυμνός, σχεδίαζε καθισμένος στο σκαμνί του, έχοντας το κουτί με τα χρώματα στα γόνατα και την παλέτα στο χέρι, νιώθοντας "ελαφρώς αστείος", όπως εξομολογείται ο ίδιος.

Κατά την εικοσαετία 1870-1890 ζωγράφισε με μια "φωτορεαλιστική" αντίληψη πολλές σκηνές, τις οποίες τοποθετεί άλλοτε στο Κάιρο και άλλοτε στην Τουρκία. Πρόκειται για παραστάσεις με δύο ή περισσότερα καλοσχηματισμένα αλλά και πληθωρικά γυμνά, σε εσωτερικά με γυαλισμένες, λείες επιφάνειες, όπου οι ακτίνες του ήλιου διαπερνούν τη γεμάτη υδρατμούς ατμόσφαιρα του χαμάμ. Πολλές φορές αντιπαρατίθεται μια λευκή, αφράτη γυναίκα που δέχεται τη φροντίδα και τις υπηρεσίες μιας μνώδους μαύρης, που είναι η δούλα της ή, ίσως, η λουτράρισσα. Η χρωματική αυτή αντίθεση, πέρα από το ζωγραφικό ενδιαφέρον, επιδέχεται κοινωνικές, φυλετικές, αλλά και σεξουαλικές ερμηνείες.

Ο Θεόδωρος Ράλλης, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη και μαθητής του Gerome στο Παρίσι, ταξίδευε τακτικά στις χώρες της

Ανατολής. Επέδειξε μια ιδιαίτερη προτίμηση για τις στιγμές της χαλάρωσης και της απόλαυσης που ολοκληρώνουν το τελετουργικό του λουτρού. Οι σκηνές του, συνήθως μονοπρόσωπες, είναι πιο απλές από εκείνες του δασκάλου του, με έκδηλες πάντως ομοιότητες ως προς τη σύνθεση και την απόδοση. Απεικονίζει τα μοντέλα του με την φωτεινή βελούδινη επιδερμίδα να ξαπλώνουν νωχελικά, να σκουπίζονται με χάρη με κάποια κεντητή πετσέτα, να τεντώνονται ναζιάρικά ή απλά να χαλαρώνουν με ύφος ονειροπόλο, έχοντας πλάι τους έναν ναργιλέ ή ένα φλιτζάνι καφέ, μέσα σε ένα ατμοσφαιρικό φως που περνά μέσα από τις γυάλινες φεγγίδες της θολωτής οροφής.

‘Κιρνασία στο λουτρό’ Θεόδωρος Πάλλης (1909)

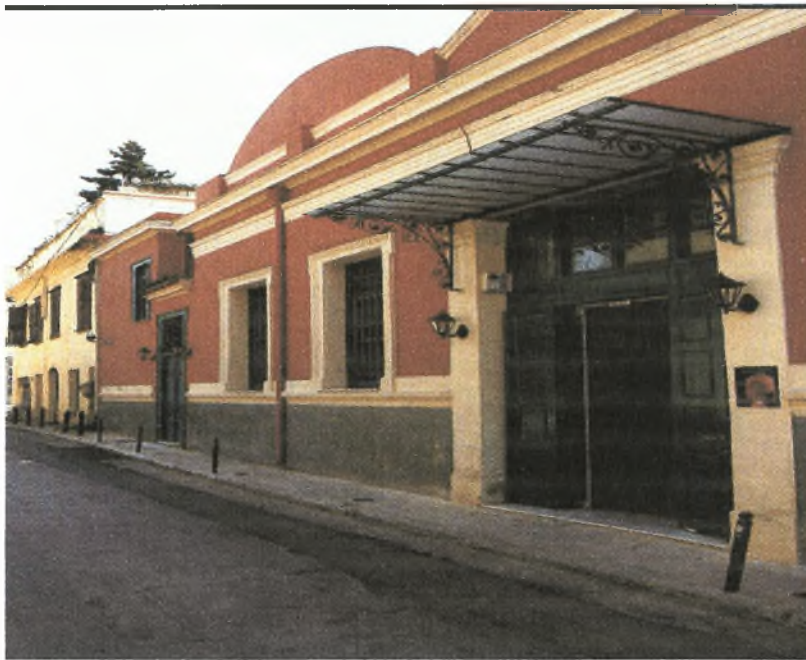
Κομμάτι της Ανατολής, το χαμάμ δεν θα μπορούσε να απεικονιστεί εικαστικά από τους Δυτικούς παρά ίσως όπως υπαγορεύει η προβολή των δικών τους εμμονών και απωθημένων. Μήπως άλλωστε δεν αληθεύει ότι *«η Ανατολή, σύνολο των απωθημένων φαντασιώσεων της Δύσης, είναι η αμαρτία του αστού του 1848 που επιλέγει το στυλ Αμπέρ για την οικία του, αλλά θέλει η γκαρσονιέρα του να μοιάζει με σαράι;»*

Κεφάλαιο 7ο

"Το Λουτρό των Αέρηδων"

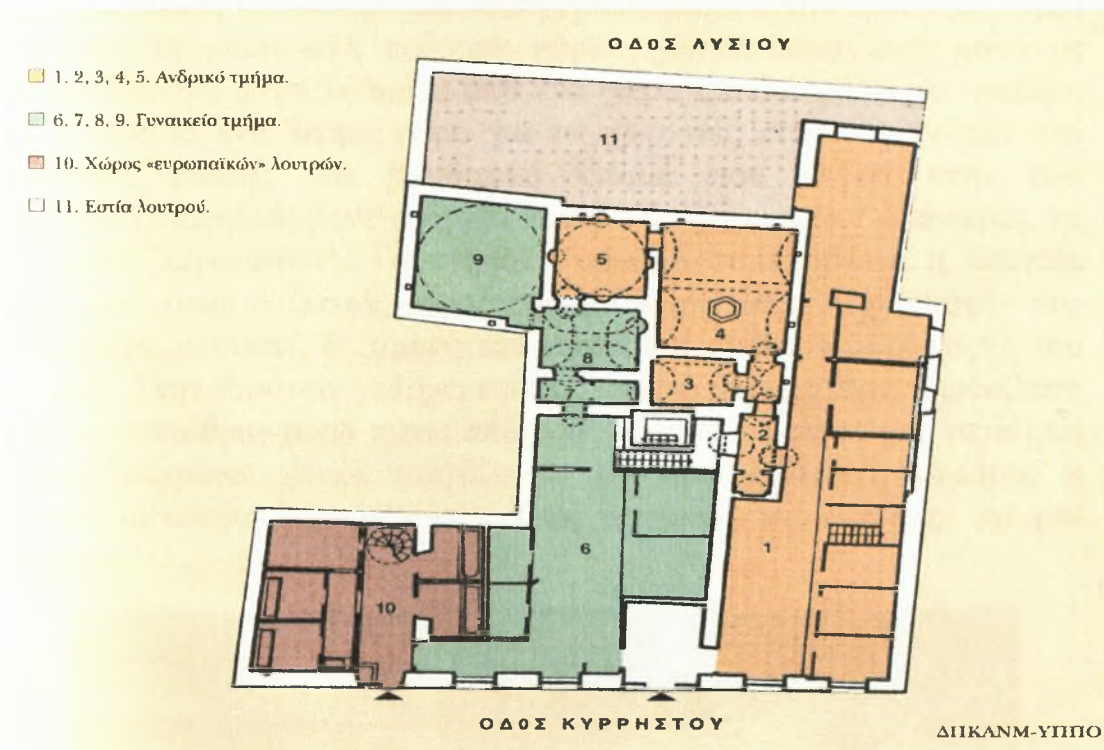
Όταν το 1667, ο Τούρκος ζωγράφος και περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί επισκέπτεται την Αθήνα, αναφέρει ότι λειτουργούν στην πόλη «*τρία ευχάριστα χαμάμια, του Ουλά Μπέη, του Χατζή Αλή και του Αμπίντ Εφέντη*». Το λουτρό του Ουλά Μπέη ή Λουτρό του Σταροπάζαρου, βρισκόταν μέσα στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς και κατεδαφίστηκε όταν άρχισε η ανασκαφή του χώρου. Το δεύτερο, του Χατζή Αλή ή Λουτρό του Ροδακιού, βρισκόταν στη συμβολή των οδών Ναυάρχου Νικοδήμου και Αγίας Φιλοθέης (όπου το Μέγαρο της Αρχιεπισκοπής σήμερα) και κατεδαφίστηκε το 1890. Το τρίτο, του Αμπίντ Εφέντη, είναι το Λουτρό των Αέρηδων, το μόνο δηλαδή από τα γνωστά δημόσια λουτρά της Αθήνας των χρόνων της Τουρκοκρατίας, που σώζεται έως σήμερα.

Η πρόσοψη του Λουτρού

Η χρονολογία ανέγερσης του Λουτρού δεν μας είναι γνωστή. Γνωρίζουμε, όμως, ότι λειτουργεί ήδη στην πρώτη και δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας, καθώς και κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου αλλά και της βασιλείας του Γεωργίου Α'. Στις αρχές του 20ού αιώνα, το Λουτρό κληροδοτείται από τον τελευταίο ιδιοκτήτη του, τον Αθηναίο γιατρό Διαμαντόπουλο, στον Δήμο Αθηναίων και λειτουργεί ως

Δημοτικό Λουτρό με ενδιάμεσες διακοπές έως το 1965. Σήμερα ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού. Το 1989-90 ολοκληρώνεται η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου και προσαρμογής του σε μουσείο υπό την εποπτεία της Διεύθυνσης Πολιτιστικών Κτιρίων και Αναστήλωσης Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. Το 1998 ολοκληρώνεται η αποκατάσταση και το μνημείο παραδίδεται στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, που έχει την επιμέλεια για τη νέα του χρήση ως Μουσείο - Κέντρο Τεκμηρίωσης με θέμα την καθαριότητα, φροντίδα και καλλωπισμό του σώματος σε διαχρονική θεώρηση.

Κάτοψη Μουσείου

Από το 2001 άνοιξε τις θύρες του στο κοινό όλες τις ημέρες της εβδομάδας, φιλοξενώντας διάφορες εκδηλώσεις (παρουσιάσεις βιβλίων, θεατρικά δρώμενα, αφηγήσεις με παραμύθια του νερού κλπ).

Το Λουτρό των Αέρηδων βρίσκεται κοντά στην Ρωμαϊκή Αγορά και το Ρολόι του Κυρρήστου και εκτείνεται μεταξύ των οδών Κυρρήστου και Λυσίου. Η κάτοψή του είναι δαιδαλώδης, αποτέλεσμα των μετατροπών και προσθηκών, που έγιναν στη διάρκεια της μακράς ζωής του.

Στην πρώτη οικοδομική φάση των χρόνων της Τουρκοκρατίας, το Λουτρό αποτελείται από αποδυτήρια, χλιαρό και θερμό χώρο και είναι μονό. Λειτουργεί δηλαδή με βάρδιες, χωριστά για άνδρες και γυναίκες. Γράφει ο Δημ. Καμπούρογλου για τη διαδικασία αυτή: «Περί τας 2 μ.μ. αι λουτράρισσαι έκρουον τα τάσια δια να φύγουν αι κυρίαι. Επρόκειτο δε να έλθουν οι λουτράρηδες δια να ευπρεπίσουν το λουτρόν δια τους άνδρες πελάτας των. Οι αυτοί λουτράρηδες πάλιν, περί τας 5 μ.μ. έκρουον τα τάσια των, δια να φύγουν οι λουόμενοι και να ετοιμάσουν το λουτρόν δια τους νυκτερινούς των πελάτας».

Κατά την δεύτερη οικοδομική φάση, που τοποθετείται χρονικά γύρω στα 1870, το Λουτρό αλλάζει χαρακτήρα. Με την προσθήκη νέων αλλά και τη μετατροπή παλαιών χώρων, μετατρέπεται από μονό σε δίδυμο λουτρό, αποτελούμενο από ένα χώρο αποδυτηρίων με πατάρι, ένα χλιαρό κι ένα θερμό χώρο για τις χωριστές πτέρυγες ανδρών και γυναικών. Επίσης ένα βοηθητικό κτίσμα που βλέπει στην οδό Κυρρήστου περιελάμβανε ατομικά λουτρά με μαρμάρινες μπανιέρες, τα λεγόμενα "ευρωπαϊκά". Το κτιριακό σύνολο συμπληρώνει η υπόγεια εστία, από όπου ο ζεστός αέρας της καύσιμης ύλης διοχετευόταν στα υπόκαυστα, η κτιστή δεξαμενή του νερού και οι βοηθητικοί χώροι του λουτρού. Στην ταράτσα υπάρχει κτίσμα, από το οποίο υπάρχει πρόσβαση προς τον υπαίθριο χώρο πάνω από τους θόλους και προς την εστία. Οι κύριοι λουτρικοί χώροι στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες ή θόλους, οι οποίες φέρουν μικρές οπές με γυαλί, τις φεγγίδες, για τον φωτισμό.

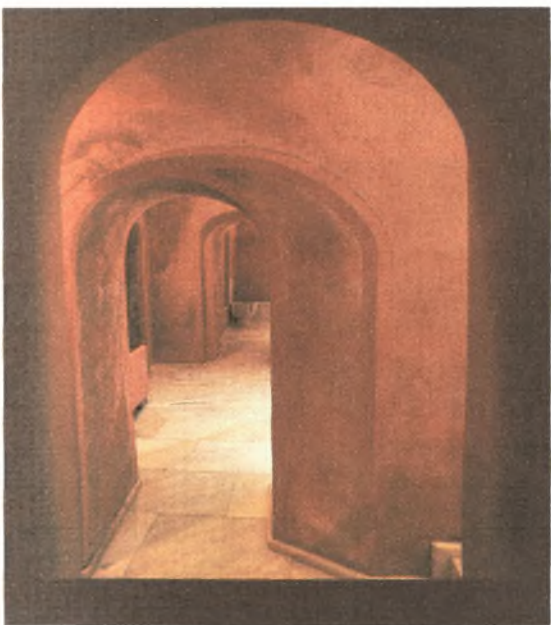
Αποδυτήρια Γυναικών

Η μοναδικότητα του ιδιαίτερου αυτού κτίσματος για τα πολιτιστικά δεδομένα της Αθήνας, η ανάγκη διάσωσής του ως μοναδικού σωζόμενου αρχιτεκτονικού και ιστορικού μνημείου και η απόδοσή του στο ευρύ κοινό ήταν οι κύριοι λόγοι που προμοδότησαν τη νέα χρήση του ως μουσείο, συνεπώς, ένα λουτρό-μουσείο, που θα διηγείται την ιστορία του αλλά και την ιστορία των λουτρών άλλων εποχών. Μεταφρασμένο σε μουσειολογική ορολογία αυτό σημαίνει: δημιουργία και οργάνωση ενός μονογραφικού μουσείου με θέμα την καθαριότητα, φροντίδα και καλλωπισμό του σώματος, γεγονός που επιβάλλει αφ' ενός η ιστορικότητα του κτιριακού κελύφους και αφ' ετέρου η ύπαρξη διαχρονικών στοιχείων στην πρακτική της σωματικής καθαριότητας.

Παράλληλα, ο χώρος θα λειτουργήσει ως Κέντρο Διαχρονικής Τεκμηρίωσης της ιστορίας και λειτουργίας των λουτρών, με σκοπό να αποτελέσει ένα σημείο αναφοράς για τους ενδιαφερόμενους μελετητές.

Προς το παρόν, και έως την υλοποίηση της μόνιμης έκθεσης αλλά και του συνολικού μουσειολογικού προγράμματος, το Λουτρό έχει ήδη ανοίξει στο κοινό με την ευκαιρία του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

*Είσοδος στους κυρίως χώρους
του Λουτρού*

Θερμό ανδρών

Οι επισκέπτες μπορούν να περιηγηθούν στους χώρους και να ενημερωθούν για την ιστορία και τη λειτουργία του, μέσα από ένα

σύστημα αυτόματης ξενάγησης που είναι ταυτόχρονα ένα γοητευτικό ταξίδι στη λογοτεχνία. Πρόκειται για ηχητικά αποσπάσματα από έργα γνωστών συγγραφέων, που περιγράφουν τις εντυπώσεις από επισκέψεις τους σε αυτούς τους χώρους. Η λογοτεχνία έχει ... δικαίωμα λόγου στα λουτρά. Ο Ρίζος Ραγκαβής αναφέρεται σε μαρτυρίες του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τις οποίες τα λουτρά της Αθήνας λειτουργούσαν και ως φιλολογικά σαλόνια, από διανοούμενους της εποχής. Φαίνεται πως η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ήταν ιδανική για να διαβαστούν σίχοι και πεζογραφήματα στην αχλύ των υδρατμών!

Το οπτικοακουστικό πρόγραμμα του μουσείου περιλαμβάνει γκραβούρες και πίνακες ζωγραφικής με θέμα τα λουτρά, που αποτελούν πολύτιμες εικονογραφικές μαρτυρίες και γίνονται γοητευτικοί ξεναγοί στην περιήγηση.

Οι επισκέπτες βγαίνουν συγκινημένοι από το Μουσείο, όπως αναφέρει η υπεύθυνη του Μουσείου, κα. Μαρία Αυγούλη. Η σκηνογραφία του χώρου και η αύρα του παρελθόντος συντελούν πολύ σε αυτό. Αρχιτεκτονικά, το Λουτρό των Αέρηδων είναι μοναδικό στο είδος του. Διαθέτει μια ύστερη νεοκλασική πρόσοψη του 19ου αιώνα, που αποτελεί προέκταση του οθωμανικού χαμάμ. Δεν είναι μόνο χωροταξική αυτή η προέκταση, αλλά και ιστορική, καθώς το κτίσμα διήνυσε τους αιώνες ενσωματώνοντας διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Μακέτα Μουσείου

Κεφάλαιο 8ο

"Λουτρά Παράδεισος" (BEY HAMAMI)

Το Bey hamami είναι το πρώτο οθωμανικό λουτρό που κτίστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1444 αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης από τον Μουράτ Β΄.

Πρόκειται για διπλό λουτρό με ξεχωριστά ανδρικά και γυναικεία διαμερίσματα, που αναπτύσσονται ανεξάρτητα, κατά μήκος δύο παράλληλων αξόνων και που αρχικά δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Το ανδρικό, μεγαλύτερο και πλουσιότερο σε διάκοσμο, έχει είσοδο από την Εγνατία οδό, ενώ το γυναικείο, μικρότερο και απλούστερο από το Βορρά.

Η είσοδος του Λουτρού

Η διαδοχή των χώρων και στα δύο τμήματα ακολουθεί την παραδοσιακή διάταξη των λουτρών: από τον μεγάλο κρύο προθάλαμο στον μεταβατικό χλιαρό και στην συνέχεια στο ζεστό διαμέρισμα που περιλαμβάνει ατομικά δωμάτια όπου αναπτύσσεται η υψηλότερη θερμοκρασία. Στα ανατολικά, σε επαφή με τα θερμά διαμερίσματα των δύο τμημάτων, βρίσκεται η επιμήκης θολωτή δεξαμενή του νερού με την

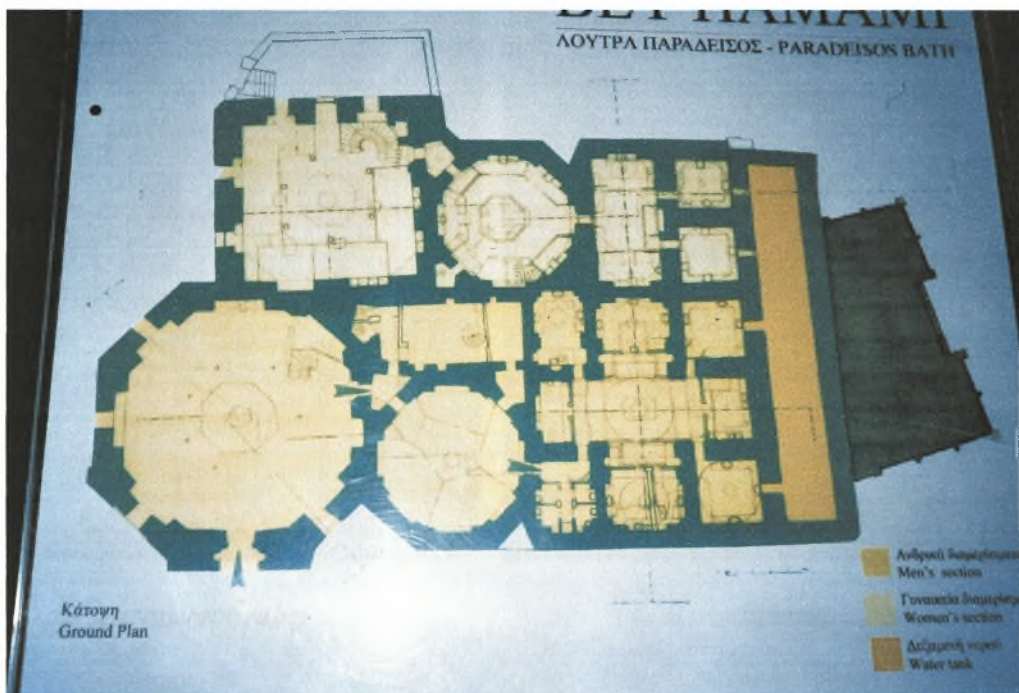

υποκείμενη εστία θέρμανσης που επικοινωνεί με το σύστημα των υποκαυστών.

Στα θερμά διαμερίσματα, τόσο του γυναικείου όσο και του ανδρικού λουτρού και στο μέσον όλης της τοιχοποιίας του υπάρχουν μαρμάρινες γούρνες. Χαμηλοί μαρμάρινοι πάγκοι που αναπτύσσονται στη βάση των τοίχων και χρησίμευαν για καθιστικά, συνδέουν τις γούρνες μεταξύ τους.

Δίκτυο δύο πήλινων αγωγών, ενσωματωμένων στην τοιχοποιία, που ξεκινούσε από την δεξαμενή νερού, τροφοδοτούσε τις γούρνες με ζεστό και κρύο νερό.

Η τοποθετημένη κάτω από το μεταλλικό καζάνι της δεξαμενής εστία ζέσταινε το νερό και δημιουργούσε ατμό. Ο δημιουργούμενος ζεστός αέρας διοχετευόταν και κυκλοφορούσε μέσα στο σύστημα των υποκαυστών κάτω από τα μαρμάρινα δάπεδα, ενώ κατακόρυφοι καπναγωγοί, διαμορφωμένοι στο πάχος της τοιχοποιίας, απομάκρυναν τον καπνό από το δώμα, θερμαίνοντας συγχρόνως την κατακόρυφη τοιχοποιία.

Κάτοψη Μουσείου

Το λουτρό αναστηλώθηκε κατά το ήμισυ και άνοιξε για πρώτη φορά μετά από 35 χρόνια, το 1997, με τη μεγάλη έκθεση: *"Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της"*. Η έκθεση βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και αποτέλεσε ένα παραδειγματικό γεγονός. Το ίδιο το λουτρό αποτέλεσε εκθεσιακό χώρο και ταυτόχρονα έκθεμα, εκφράζοντας έτσι με τον πιο εύγλωττο τρόπο την ιδέα της μνήμης της αρχιτεκτονικής μέσα στην αρχιτεκτονική και την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην έκθεση και το μνημείο. Το "πέπλο της φροντίδας" σκέπασε χωρίς να κρύψει τις φθορές και τα προβλήματα του μνημείου, επιτρέποντας στην έκθεση να έχει παρουσία και δημιουργώντας μια σχέση δυναμικής ισορροπίας.

Έκτοτε, το λουτρό λειτουργεί ως μουσείο και εκθεσιακός χώρος και φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις, συνήθως εικαστικού περιεχομένου.

Τα προβλήματα του εξωτερικού χώρου του μνημείου δεν έχουν οριστικά επιλυθεί, καθώς μένει να γίνουν αναγνώσιμα πολλά ακόμη στοιχεία.

'Χλιαρό ανδρών'

'Θερμό ανδρών'

Κεφάλαιο 9ο

Τα μνημεία των Λουτρών - χώροι μουσείων και πολιτισμού

Η πρώτη φορά που μαθαίνουμε ότι χώρος λουτρών μετατράπηκε σε μουσείο είναι το 1846 και αφορά το λουτρό Ουλάμπεη (Bain-turc ή Κάτω Λουτρό).

Το λουτρό αυτό πρέπει να ήταν το μεγαλύτερο της Αθήνας, γι' αυτό πολλές φορές αναφέρεται και ως «Μεγάλο Λουτρό». Συμπεριλαμβάνεται επίσης και στο «Σχέδιο της νέας πόλης των Αθηνών» των Κλεάνθη και Schaubert του 1833.

Η αρχική πρόταση του τότε Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, Σ. Σκούφου, ήταν να επισκευαστεί και να χρησιμοποιηθεί ή για κατάστημα του Αρείου Πάγου ή για δικαστήριο ή για Δημόσια Βιβλιοθήκη, δεδομένου ότι «για την κατασκευή ενός παρόμοιου κτιρίου δεν φθάνουν 10 και 12 χιλιάδες τάλληρα», όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε στην αναφορά του προς τον Όθωνα, με ημερομηνία 22 Σεπτεμβρίου 1834.

Όπως προκύπτει, όμως, από δύο αναφορές του Υπουργού Εσωτερικών Ν. Γ. Θεοχάρη με ημερομηνίες 20 Νοεμβρίου και 22 Δεκεμβρίου 1834, το λουτρό παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης για να χρησιμοποιηθεί ως χώρος φύλαξης των βιβλίων της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, που μεταφέρθηκαν στην Αθήνα. Ο χώρος όμως, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Θεοχάρης, είναι πολύ υγρός και τα βιβλία κινδυνεύουν να καταστραφούν. Προτείνει, λοιπόν, την μεταφορά τους στη Μητρόπολη και την επισκευή του Μεγάλου Λουτρού με διατήρηση της χρήσης του. Δεν θα ήταν λογικό, παρατηρεί, ν' αλλάξει η χρήση του μοναδικού λουτρού μιας πόλης, που σύντομα πρόκειται να γίνει πρωτεύουσα και που θα χρειαστεί να πολλαπλασιάσει τον αριθμό παρόμοιων οικοδομημάτων.

Η πρόταση του Θεοχάρη έγινε εν μέρει αποδεκτή. Έτσι τα βιβλία μεταφέρθηκαν μεν αλλού, αλλά το λουτρό δεν επισκευάστηκε και εγκαταλείφθηκε.

Δώδεκα χρόνια αργότερα, όταν το Βρετανικό Μουσείο στέλνει στην Ελλάδα τα εκμαγεία των γλυπτών του Παρθενώνα, η Αρχαιολογική Εταιρεία χρησιμοποιεί το χώρο του λουτρού για τη φύλαξη και την έκθεσή τους. Το γεγονός σχολιάζεται στον αθηναϊκό τύπο: «Κατά το μεσημβρινόν μέρος της πόλεώς μας, παρά την λεγομένην πύλην της

Αγοράς, υπάρχει λουτρόν αρχαίος, μονόσηκος, έρημος προ πολλού. Προχθές διαβαίνοντες εκείθεν είδομεν το κτίριο επισκευασμένον νεωστί και δια της δρυφράκτου θύρας ρίψαντες βλέμμα εντός διεκρίναμεν επί των τοίχων πλήθος αναγλύφων αρχαίων...». Ο χώρος του λουτρού μετατράπηκε λοιπόν σε μουσείο και διατήρησε τη χρήση αυτή μέχρι την κατεδάφισή του.

Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα είναι από τα πιο ενδιαφέροντα μεσαιωνικά μνημεία. Τα περισσότερα από αυτά είναι κτισμένα από τα μέσα του 15ου μέχρι τον 17ο αιώνα. Συνήθως διατηρούνται ολόκληρα ή σε μεγάλο μέρος αλλά λίγες φορές σε καλή κατάσταση και ακόμη λιγότερες σε κατάσταση λειτουργίας.

Το κύριο χαρακτηριστικό των λουτρών, όπως προαναφέρθηκε, είναι το σύνθετο λειτουργικό και δομικό τους σύστημα και η πολυπλοκότητα των όγκων τους. Οι βασικές αιτίες της μη καλής διατήρησής τους και της δυσκολίας αποκατάστασης της αρχικής ή μη λειτουργίας τους οφείλονται σε μια σειρά παραγόντων που αναπτύσσονται ακολούθως:

Αρχικά, το αίτιο των ζημιών είναι συνήθως η προσβολή του στατικού και δομικού συστήματός τους. Οι βλάβες που παρουσιάζουν στο λειτουργικό τους σύστημα και κυρίως στο σύστημα παροχής και απορροής νερού και κυκλοφορίας ζεστού αέρα είναι οι συχνότερες που μπορούν να τα θέσουν οριστικά εκτός λειτουργίας. Τέτοιου είδους βλάβες κυρίως ευθύνονται για το ότι τα περισσότερα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν λειτουργούν σήμερα με την αρχική τους χρήση.

Επιπλέον, η υπερβολική υγρασία, που από την φύση των λουτρών συσσωρεύεται στο εσωτερικό τους, συμβάλλει μακροπρόθεσμα στην σταδιακή αποδόμησή τους και την τελική καταστροφή τους.

Ακόμη, καθώς τα κτίρια αυτά, ως προς την ίδρυσή τους, συνδέονται με την εποχή και τον πολιτισμό κατακτητικής δύναμης, σπάνια βρίσκουν ανταπόκριση από τους πληθυσμούς που τα περιβάλλουν και από τις αντίστοιχες τοπικές αρχές, παρά τον κοινωφελή τους χαρακτήρα, με αποτέλεσμα πολλές φορές να εγκαταλείπονται σκόπιμα ή εξαιτίας της αδιαφορίας.

Τέλος, κάθε προσπάθεια αναστήλωσης και αποκατάστασης των λουτρών απαιτεί ειδικές επεμβάσεις και συνήθως μεγάλους

προϋπολογισμούς. Μάλιστα η δυσκολία χρηματοδότησης για την ίδρυση ή επισκευή των λουτρών ίσχυε και στο παρελθόν, με αποτέλεσμα τα λουτρά να επανιδρύονται περισσότερες από μία φορές και ο κάθε αξιωματούχος που χρηματοδοτούσε μία σοβαρής κλίμακας επισκευή είχε δικαίωμα στον τίτλο του ιδρυτή.

Τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής των οθωμανικών λουτρών αποκαθίστανται δύσκολα και συνήθως χωρίς επιτυχία, διότι τα αρμολογήματα που έχουν γίνει πανάκεια σήμερα για τις αποκαταστάσεις, χρησιμοποιήθηκαν και σε όσα λουτρά έτυχαν κάποιας φροντίδας. Αλλοιώθηκαν έτσι οι όψεις τους με ακατάλληλα συνήθως κονιάματα και απάλειψη της λεπτής επεξεργασίας των επιφανειών με την οποία τις προίκισαν οι παλιοί τεχνίτες μεταφέροντας σ' αυτές την βυζαντινή παράδοση και τις ανησυχίες τους για προσαρμογή στις απαιτήσεις μιας νέας εποχής.

Από την αρχιτεκτονική των λουτρών της οθωμανικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο προσλαμβάνουμε σήμερα ένα μικρό μόνο μέρος καθώς δεν έχουν δει το φως της δημοσιότητας μελέτες που είναι σε εξέλιξη αλλά ούτε και η τεκμηρίωση που προαπαιτείται για τις μελέτες αποκατάστασης.

Είναι γνωστό από τους ερευνητές ότι τα λουτρά ήταν συνήθως κτίρια συστατικά ενός πυρήνα αποτελούμενου από τζαμί, λουτρό και ιεροδιδασκαλείο στο κέντρο μικρών πόλεων ή σε γειτονιές μεγάλων πόλεων. Οι πυρήνες αυτοί ήταν μέρη ενός πολιτικοκοινωνικού σχεδίου. Τα περισσότερα λουτρά είναι κτισμένα σε επίπεδα εδάφη με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο της λειτουργίας τους.

Δεν είναι γνωστό πόσα από αυτά κτίστηκαν πάνω σε καταρρεύσαντα ή κατεδαφισμένα προγενέστερα βυζαντινά λουτρά. Αν κρίνει κανείς από άλλου είδους κτίρια, που οικοδομήθηκαν μετά από ισοπέδωση βυζαντινών κτιρίων, δεν θα ήταν ίσως μακριά από την αλήθεια ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συνέβαινε και με τα λουτρά. Μια τέτοια υπόθεση την κάνει πιθανή η παντελής σχεδόν έλλειψη βυζαντινών λουτρών, για τα οποία είναι γνωστό ότι υπήρχαν άφθονα στις μεγάλες πόλεις τουλάχιστον. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την εξαφάνιση της βυζαντινής κοσμικής αρχιτεκτονικής γενικότερα, για την οποία δεν έχουν δοθεί ακόμη ικανοποιητικές ερμηνείες.

Το σημαντικό αυτό ζήτημα των καταστροφών, που δεν περιορίζεται βέβαια μόνον στα λουτρά, ούτε μόνον στον ελλαδικό χώρο,

αλλά ούτε και μόνον στην οθωμανική περίοδο, μένει ανοικτό στην έρευνα και προσφέρεται για εξέταση από πολλές οπτικές γωνίες.

Η απόδοση των οθωμανικών λουτρών στο κοινό ως μνημείων - μουσείων είναι κάτι που δεν έχει αντιμετωπιστεί συνολικά, ούτε μπορεί να επιτευχθεί χωρίς προγραμματισμένη μελέτη. Τα κύρια ζητούμενα είναι οι κηρύξεις τους ως μνημεία με σκοπό την προστασία και ανάδειξή τους, ο προσδιορισμός της χρήσης τους και τέλος η θέση και ο ρόλος τους στο σύγχρονο κοινωνικό ιστό. Όλα αυτά απαιτούν προγραμματισμένη προσέγγιση και ειδική μελέτη για κάθε περίπτωση. Οι ελκυστικοί τρουλαίοι εσωτερικοί χώροι των λουτρών, διάτρητοι με σπές φωτισμού, έχουν δοκιμαστεί αρκετές φορές σε ρόλο ειδικών εκδηλώσεων και εκθεσιακών χώρων - αν και οι στενές χαμηλές πόρτες τους μειώνουν το φάσμα των δυνατοτήτων τους - και η ενδιαφέρουσα ογκοπλασία τους τα κάνει σημεία αναφοράς στο δομημένο περιβάλλον.

*Ψυχρό Τυναικών,
Λουτρό Παράδεισος*

*Χώροι περιοδικών εκθέσεων
Λουτρό Αέρηδων*

Κεφάλαιο 10ο

Συμπεράσματα

Περιγράψαμε λοιπόν αφ' ενός την ιστορική εξέλιξη των λουτρών από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την οθωμανική περίοδο και αφ' ετέρου πόσο σημαντικό και ενεργό ρόλο έπαιξαν στην κοινωνική, θρησκευτική και πολιτισμική ζωή των ανθρώπων στο πέρασμα των αιώνων.

Η απόδοση των βυζαντινών και οθωμανικών λουτρών που μέχρι σήμερα σώζονται, στο κοινό, ως μνημεία ιστορίας και πολιτισμού, θα μπορούσε να τα εντάξει και πάλι στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτισμικό ιστό. Η ιδιαιτερότητα των χώρων τους, με την συνεχόμενη διάταξη, ο τόσο ξεχωριστός φωτισμός τους από τους πανέμορφους τρούλους με τις οπές, αποπνέουν μία μυστηριακή ατμόσφαιρα, ένα "έτοιμο σκηνικό" όπου θα μπορούσαν να "στηθούν" και να "λάβουν χώρα" δρώμενα τέχνης και πολιτισμού.

Το παράδειγμα των δύο αναστηλωμένων λουτρών - μνημείων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη θα μπορούσε να αποτελέσει αρχή για μία ευρύτερη αξιοποίηση των βυζαντινών και οθωμανικών λουτρών που σώζονται γενικότερα στον ελλαδικό χώρο.

Η συντήρηση και αποκατάσταση των σημαντικών αυτών σωζόμενων ιστορικών μνημείων καθώς και η ανάδειξή τους θα βοηθήσει στην κατανόηση της ιστορικής μας παράδοσης και αυτογνωσίας. Η αξιοποίηση και χρήση τους ως μουσεία και εκθεσιακοί χώροι θα δώσει την ευκαιρία στο κοινό για πολιτισμικά "ταξίδια" στο παρελθόν, αλλά και το παρόν, στον χώρο της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της τέχνης.

Επίλογος

«...Χάθηκα μέσα στη ζέστη και την σιωπή στην περίεργη εικόνα της πέτρινης σάλας, το λίγο φως που έμπαινε από πάνω, σ' ένα χώρο μυστηρίου μοναδικό για να μιλάς με τις ψυχές του άλλου κόσμου...

...Ένιωθα να λιώνω από την ζέστη, ν' ανοίγει το κορμί μου και να χύνεται σιγά-σιγά ό,τι κακό και ό,τι περιττό κρατούσα πάνω μου... Ένιωθα όμως όμορφα, όμορφα όσο ποτέ...».

N. Θέμελης, «*Η Αναζήτηση*»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Πίνακας σωζόμενων λουτρών στον ελλαδικό χώρο

1. Oyuş Paşa Χαμάμ (Fisily ή των Ψιθύρων), Διδυμότειχο, 1398-1399
2. Feridum Ahmed Bey Χαμάμ, Διδυμότειχο, 1571-1572, διπλό
3. Λουτρό Φερρών, Φέρρες
4. Λουτρό Μάκρης, Αλεξανδρούπολη, 16^{ος} – 17^{ος} αιώνας
5. Λουτρό Βυζαντινής Ζίχνας, Ζίχνα, 15^{ος} – 16^{ος} αιώνας
6. Λουτρό Καμενίκαιας, οδού Εμμ. Παππά 26, Σέρρες
7. Λουτρό Σταγείρων (Σιδηροκαύσια), Στάγειρα, πρώιμο Οθωμανικό
8. Λουτρό Απολλωνίας, Βόλβη, Λαγκαδάς, 1550 - αρχές 16^{ου} αι. ή 1566-1574
9. Λουτρό Πισιόνας Βασιλικών, Π. Βασιλικών
10. Λουτρό Αγ. Βασιλείου, Λαγκαδάς
11. Μπέη Χαμάμ (Λουτρό Παράδεισος), Θεσσαλονίκη, 1444, διπλό
12. Παζάρ Χαμάμ (Λουλουδάδικα ή Γιαχουντί), Θεσσαλονίκη, 1500 διπλό
13. Yeni Χαμάμ (Αίγλη), Θεσσαλονίκη 1575-1600, διπλό
14. Πασά Χαμάμ (Φοίνιξ ή των Αγ. Αποστόλων), Θεσσαλονίκη, 1520
15. Λουτρό οδού Θεσσαλονίκης 7, Κιλκίς, 18^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα
16. Λουτρό Πολυκάστρου, Πολύκαστρο, πρώιμο Οθωμανικό
17. Λουτρό Γαζί Εβρενός (Λουτρά Καϊάφα), Γιαννιτσά, 1385-1395
18. Λουτρό Σεΐχη Εφέντη Ιλαχή - Στρατ. Καψάλη, Γιαννιτσά, αρχές 15^{ου} αιώνα
19. Λουτρό του Αλατά (Τσις Χαμάμ ή Tuzci X.), Βέροια, τέλη 14^{ου} αιώνα, διπλό
20. Λουτρό Πλατυκάμπου, Πλατύκαμπος
21. Λουτρό οδών Ελ. Βενιζέλου - Φιλελλήνων, Λάρισα, 16^{ος} αρχικά - 18^{ος} αι., διπλό
22. Λουτρό Τυρνάβου, Τύρναβος, 18^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα
23. Λουτρό Κάστρου (πλ. Γλυκήδων), Ιωάννινα, 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας
24. Λουτρό Ιτσ-Καλέ (δίπλα εσωτ. Τείχος), Ιωάννινα
25. Λουτρό Σεΐχ Πασά (Ιμαρέτ Άρτας), Άρτα
26. Λουτρό Χουσεϊν Πασά, β' διάζωμα Κάστρου, Ναύπακτος, 1701-1702
27. Λουτρό Κάστρου Ρίου, Ρίο
28. Λουτρό Κάστρου (οδού Μπουκαούρη 29), Πάτρα
29. Λουτρό Κάστρου Μεθώνης, α', Μεθώνη
30. Λουτρό Κάστρου Μεθώνης, β', Μεθώνη
31. Λουτρό Καρύταινας, Καρύταινα

32. Λουτρό Μονεμβασιάς, Μονεμβασία
33. Λουτρό Ναυπλίου, Ναύπλιο
34. Λουτρό Αρχαίας Κορίνθου, α', Αρχαία Κόρινθος
35. Λουτρό Αρχαίας Κορίνθου, β', Αρχαία Κόρινθος
36. Αμπίντ Εφέντη, Πλάκα - οδού Κυρρήστου, Αθήνα
37. Λουτρό της Αγοράς, οδ. Ερμού (Çarşı), Μυτιλήνη, 1800-1825
38. Λουτρό Κάστρου Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, 19^{ος} αιώνας
39. Λουτρό Ηρακλείας & Γ. Καραβαγγέλη, (Σκάλα), Μυτιλήνη, 19^{ος} αιώνας
40. Λουτρό Μήθυμνας, Μήθυμνα
41. Λουτρό Κλαππάδου Λέσβου
42. Λουτρό Παρακοίλων Λέσβου
43. Λουτρό Υψηλομέτωπου Λέσβου
44. Λουτρό Σιγρίου Λέσβου
45. Παλιό Λουτρό Κάστρου Χίου, Χώρα Χίου
46. Νεώτερο Λουτρό Κάστρου Χίου, Χώρα Χίου
47. Λουτρό "Αποθήκη του Αλατιού", Χώρα Κω
48. Λουτρό Μπαρ "Χαμάμ", Χώρα Κω
49. Λουτρό αρχαιολ. χώρου των Βορ. Θερμών, Χώρα Κω
50. Λουτρό στο βυζαντινό Κάστρο "Παλιό Πυλί", Κως
51. Λ. Σουλεϊμάν ή Yeni (στο Μουσταφά Cami), Χώρα Ρόδου, περίπου 1500, διπλό
52. Λουτρό στο Κάστρο Καστελλορίζου, Καστελλόριζο
53. Λουτρό οδού Νικηφόρου Φωκά 86, Ρέθυμνο
54. Λουτρό οδού Ραδαμάνθους 25, Ρέθυμνο, 1670
55. Λουτρό οδών Ζαμπελίου και Δούκα, Χανιά
56. Λουτρό οδού Χάληδων 35, Χανιά, διπλό
57. Λουτρό οδού Κατρέ, Χανιά
58. Λουτρό σε τούρκικο μετόχι, Χανιά
59. Λουτρό στη Λαλακιά Σύρου, Λαλακιά Σύρου
60. Λουτρό Κουλέ Καφέ, οδ. Θεοτοκοπούλου - Κρίσπου, Θεσσαλονίκη, Βυζαντινό
61. Λουτρό Παραμυθιάς, Παραμυθιά, 10^{ος} – 12^{ος} ή αρχές 15^{ου} αι.
62. Λουτρό Σπάρτης, Σπάρτη, Βυζαντινό, 1100-1260
63. Λουτρό Μονής Ζ. Πηγής, Δερβενοσάλεσι, μοναστηριακό, Πύλη Κιθαιρώνα, Βυζαντινό, 11^{ος} αιώνας
64. Λουτρό Μονής Καισαριανής, μοναστηριακό, Αθήνα, Βυζαντινό, 11^{ος} αιώνας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελέκη Π., "Θέρμες και βαλανεία", Καθημερινή 2001
- Ασβεστά Α., Βιγγοπούλου Ι., "Περιηγητές στα χαμάμ", Καθημερινή, Αθήνα 2001
- Αυγούλη Μ., "Ένα μουσείο για την καθαριότητα του σώματος: το λουτρό των Αέρηδων, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1999
- Berger Α., "Μοναστηριακά και ιερά λουτρά", Καθημερινή, Αθήνα 2001
- Δαμάσκος Δ., "Γλυπτά στα ρωμαϊκά λουτρά", Καθημερινή 2001
- Δεληγιάννης Δ., "Περί μουσείων", Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 1999
- Θέμελης Ν., "Η αναζήτηση", Κέδρος, Αθήνα 1998
- Ιορδανίδου Μ., "Λωξάνδρα", Εστία, Αθήνα 1979
- Καμπούρογλου Δ., "Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής"
- Κανετάκη Ε., "Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο", ΤΕΕ, Αθήνα 2004
- Κανετάκη Ε., "Τα Οθωμανικά Λουτρά στην Ελλάδα", Καθημερινή 2001
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., "Τα Λουτρά της Αθήνας", Αρχαιολογία, Ιούνιος 1989
- Κατσανάκη Μ., "Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους", Καθημερινή 2001
- Λαΐδη Μόνταγκιου "Το οδοιπορικό τριών ηπείρων", Στοχαστής, Αθήνα 1994
- Μαλανδράκης Α., "Μεσ' της πόλης τα χαμάμ", Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2005
- Μπαλτά Ε., "Το Οθωμανικό Χαμάμ", Καθημερινή, Αθήνα 2001

Μπίχτα Κ., "Πολιτιστική Διαχείριση", Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2002-03

Μυστακίδου Λ., "Το χαμάμ", Τσουκάτου, Αθήνα 1998

Νάκου Ε., "Μουσεία - Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός", Νήσος, Αθήνα 2001

Νικολαΐδου Κ., "Οι διαδρομές του νερού. Δημόσια και ιδιωτικά λουτρά", Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Καπόν, Αθήνα 2002

Εανθούλης Γ., "Υστερα ήρθαν οι μέλισσες", Καστανιώτης, Αθήνα 1998.

Πανσέληνος Α., "Τότε που ζούσαμε", Κέδρος, Αθήνα 2000

Peskine Brigitte, "Les eaux douces d' Europe", Seuil, Παρίσι 1996, μτφρ. Ελένη Χρονοπούλου, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1997.

Πρεβελάκης Π., "Το χρονικό μιας πολιτείας", Εστία, Αθήνα 1993

Σκαρπιά - Χόιπεζ Ε., "Λουτροθεραπεία και αναψυχή. Ιστορική Εξέλιξη των Λουτρών", University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996

Φραγκάκι Ε., "Τα χαμάμια του Μεγάλου Κάστρου. Προέλευσις και λειτουργία των", περ. Αμάλθεια (30), Ηράκλειο, 1977

Χαρικολάκης Ν., "Βυζαντινά Λουτρά στην Ελλάδα", Καθημερινή, Αθήνα 2001

Χατζητρύφωνας Ε., "Το Οθωμανικό Λουτρό της Αγοράς Xahudî Hamam (Λουλουδάδικα) στη Θεσσαλονίκη", Θεσσαλονίκη 1989

"Τα λουτρά της Ελλάδας" Περιηγητικός Οδηγός, Καστανιώτης, Αθήνα 2001

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000102087